PLECHÁNOV

A SZEMÉLYISÉG TÖRTÉNELMI SZEREPÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

SZIKRA KIADÁS

SZIKRA

A MARXIZMUS-LENINIZMUS KIS KÖNYVTÁRA

12. SZÁM

G. V. PLECHÁNOV

A SZEMÉLYISÉG TÖRTÉNELMI SZEREPÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

MÁSODIK KIADÁS

11.001—61.000

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1949

Az orosz eredeti címe:

К ВОПРОСУ О РОЛИ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

G. V. Plechánov munkája: «A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez» 1898-ban jelent meg először a «Naucsnoje Obozrénije» (Tudományos Szemle) c. folyóiratban. Ez a fordítás a legutolsó orosz kiadás alapján készült (Moszkvai Állami Politikai Kiadó 1944).

Felelős kiadó: dr. Csábel Ernő.

218. Stephaneum nyomda Budapest. Felelős: Ketskés János.

I.

A hetvenes évek második felében az immár elhalálozott Kablic[1] „Ész és érzelem mint a haladás tényezői" címmel cikket írt, amelyben Spencerre hivatkozva azt bizonyítgatta, hogy az emberiség előrehaladásában a főszerep az érzelemé, míg az észnek másodrangú, még hozzá teljesen alárendelt szerepe van. Kablicnak egy „tiszteletreméltó szociológus"[2] válaszolt, aki gúnyos csodálkozásának adott kifejezést az olyan elmélet felett, amely az észt a „hintó lakájhágcsójára" állítja. A „tiszteletreméltó szociológus"-nak persze igaza volt, mikor védelmébe vette az észt. De sokkal inkább igaza lett volna, ha nem érintve a Kablictól felvetett kérdés lényegét, kimutatta volna, hogy mennyire lehetetlen és megengedhetetlen volt maga a kérdés felvetése is. A „tényezők" elmélete valóban már önmagábanvéve is alaptalan, mert önkényesen elkülöníti a társadalmi élet különböző oldalait, kiemeli egységükből, amennyiben átváltoztatja őket különleges erőkké, amelyek a társadalmi embert különböző irányokból és nem egyenlő sikerrel viszik előre a haladás útján. De még alaptalanabb ez az elmélet abban az alakban, melyet Kablicnál öltött, aki a *társadalmi ember* tevékenységének már nem egyik vagy másik oldalát változtatta át különálló szociológiai egységgé, hanem az *egyéni tudat* különböző területeit. Ezek valóban herkulesi oszlopai az absztrakciónak; ennél tovább senki sem mehet, mivel tovább már a teljesen nyilvánvaló képtelenség komikus birodalma kezdődik. Éppen erre kellett volna irányítania a „tiszteletreméltó szociológus"-nak Kablic és olvasói figyelmét. Ha feltárta volna, hogy az az absztrakció, mely útvesztőibe vezette Kablicot, nem más mint abbeli törekvése, hogy megtalálja a történelem uralkodó „tényezőjét", akkor a „tiszteletreméltó szociológus" véletlenül talán tett volna valamit a tényezők elméletének bírálata terén is. Ez abban az időben valamennyiünk számára igen hasznos lett volna. De ő nem állott hivatása magaslatán. Maga is ugyanennek az elméletnek álláspontján állott s Kablictól csupán

eklekticizmusra való hajlamában különbözött, amelynek következtében valamennyi „tényező" egyformán fontosnak tűnt fel számára. Értelmének eklektikus sajátosságai különösen élesen nyilvánultak meg a dialektikus materializmus elleni támadásban, amelyben oly tant látott, amely az összes többi „tényezőt" feláldozza a gazdasági „tényezőnek" és a személyiség szerepét a történelemben nullára szállítja le. A „tiszteletreméltó szociológus"-nak még csak eszébe sem jutott, hogy a „tényezők" álláspontja nem fér össze a dialektikus materializmussal és hogy csak a logikus gondolkodásra való teljes képtelenség esetén lehet benne az úgynevezett *kvietizmus** igazolását látni. Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy a „tiszteletreméltó szociológus" e balfogásában semmiféle eredetiség sincs: sokan, nagyon sokan tették, teszik és valószínűleg fogják még sokáig tenni ugyanezt...

A materialistáknak már akkor kezdték szemükre vetni a „kvietizmus"-ra való hajlandóságot, amikor még ki sem dolgozták a természet és történelem dialektikus felfogását. Anélkül, hogy az „idők mélyébe" hatolnánk, emlékeztetünk Priestley-nek, a hírneves angol tudósnak, Price-szel folytatott vitájára. Price Priestley tanát boncolgatva többek között azt bizonyítgatta, hogy a materializmus összeegyeztethetetlen a szabadság fogalmával és megszünteti a személyiség minden öntevékenységét. Priestley ez állításra adott feleletében az élettapasztalatra hivatkozott. „Nem beszélek önmagamról, bárha, elvégre, engem sem lehet valamennyi állat között a legbárgyúbbnak és legmozdulatlanabbnak nevezni (am not the most torpid and lifeless of all animals), de kérdezem önöktől: hol találnak önök több gondolatenergiát, több aktivitást, több erőt és állhatatosságot a legfontosabb célokra irányuló törekvésben, mint a szükségszerűség tanának hívei között?"

Priestley az akkori „christian necessarians"-nak nevezett vallásos demokratikus szektára célzott.** Nem tudjuk,

---

* Indulatoktól ment, szemlélődő magatartás az élettel szemben — *Ford.*

** A XVIII. század franciái igen csodálkoztak volna a materializmusnak a vallásos dogmatikával való oly egyesítésén. Angliában ezt senki sem találta különösnek. Priestley maga igen vallásos ember volt. Ahány ház, annyi szokás.

csakugyan oly tevékeny volt-e ez, mint azt a szekta híve, Priestley gondolta. De ez nem is fontos. Semmiféle kétség sem foroghat fenn aziránt, hogy az emberi akarat materialista felfogása kitünően összeegyeztethető *a gyakorlatban a legenergikusabb tevékenységgel.* Lanson[3] megjegyzi, hogy „mindama tanok, amelyek a legnagyobb követelményeket támasztották az emberi akarattal szemben, elvben az akarat tehetetlenségét hirdették; tagadták a szabadságot és a világot a fatalizmusnak rendelték alá". Lansonnak nincs igaza, amikor azt hiszi, hogy az úgynevezett szabad akarat minden tagadása fatalizmushoz vezet; ez azonban nem gátolta meg öt abban, hogy észre ne vegyen egy rendkívül érdekes történelmi tényt: a történelem valóban azt mutatja, hogy még a fatalizmus sem mindig gátolja az energikus cselekvést a gyakorlatban, hanem ellenkezőleg, bizonyos korszakokban *az ily cselekvés pszichológiailag szükségszerű alapja* volt. Bizonyítékul a puritánokra hivatkozunk, akik energiájukkal túlszárnyalták a XVII. század Angliájának valamennyi többi pártját, és Mohamed híveire, akik rövid idő alatt hatalmuk alá vetették az Indiától Spanyolországig terjedő hatalmas földterületet. Nagyon tévednek azok, akiknek véleménye szerint csupán meg kell győződnünk az események adott sorozata bekövetkezésének szükségszerűségéről, hogy megszünjék náluk minden pszichológiai lehetősége annak, hogy e bekövetkezést elősegítsük avagy ellene szegüljünk.*

Itt minden attól függ, vajjon az én saját tevékenységem szükségszerű láncszem-e a szükségszerű események láncában. Ha igen, akkor annál kevésbbé ingadozom és

---

* Tudjuk, hogy Kálvin tanai szerint isten eleve megszabta az emberek valamennyi cselekedetét. „Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quod de uno quoque homine fieri valet" (Predesztinációnak nevezzük az isten örök rendelkezését, amellyel megszabta, mi történjék minden egyes emberrel) (Institutio III. könyv 5 fej.) Ugyane tan szerint isten kiválaszt némelyeket szolgái közül, az igazságtalanul elnyomott népek felszabadítására. Ilyen kiválasztott volt Mózes, Izráel népének felszabadítója. Mindebből látható, hogy Cromwell is az isten ily eszközének tekintette magát; mindig, valószínüleg teljesen őszinte meggyőződésből nevezte cselekedeteit Isten akarata gyümölcsének. Mindeme cselekedetek *eleve a szükségszerűség mázával voltak bevonva számára.* Ez nemcsak nem akadályozta meg öt abban, hogy győzelemről győzelemre törekedjék, hanem fékezhetetlen erőt adott e törekvésének.

annál határozottabban cselekszem. S ebben semmi csodálatos sincs: amikor azt mondjuk, hogy az adott személyiség szükségszerű láncszemnek tartja cselekedetét a szükségszerű események láncában, ez többek között azt jelenti, hogy az akarat szabadságának hiánya egyértelmű számára a *tétlenségre való* teljes *képtelenséggel* és hogy az akarat szabadságának e hiánya az ő tudatában abban tükröződik vissza, hogy *lehetetlen másként cselekednie, mint ahogy cselekszik.* Ez éppen az a pszichológiai állapot, amely Luther híres szavaival fejezhető ki: „Hier stehe ich, ich kann nicht anders",* mely állapot következtében az emberek a legellenállhatatlanabb energiát fejtik ki, a legbámulatosabb hőstetteket viszik végbe. Hamlet nem ismerte ezt a lelkiállapotot: ezért tudott csupán sopánkodni és elmélkedni. És Hamlet ezért nem békélt volna meg soha oly filozófiával, amelynek értelmében a szabadság csupán tudatossá vált szükségszerűség. Fichte jogosan mondotta: „Amilyen az ember — olyan a filozófiája."

II.

Némelyek komolyan vették nálunk Stammler[4] megjegyzését arról az állítólag megoldhatatlan ellentmondásról, amelyet szerinte a nyugateurópai szociálpolitikai tanok egyike** foglal magában. A holdfogyatkozás közismert példájára gondolunk. Valójában igen ostoba példa ez. Az emberi tevékenység semmiképpen sem tartozik és nem tartozhatik ama feltételek közé, amelyeknek együttes megléte szükséges a holdfogyatkozás előidézésére. Már ebből az egyokból kifolyólag is csak a bolondok házában alakulhatna meg párt a holdfogyatkozás elősegítésére. De még ha az emberi tevékenység az említett feltételek közé tartoznék is, a holdfogyatkozás pártjába nem lépne be senki azok közül, akik nagyon óhajtanák ugyan a holdfogyatkozást látni, ugyanakkor azonban meg lennének győződve arról, hogy

---

* „Itt állok, másként nem tehetek" — *Ford.*

** T. i. a történelmi materializmus. Plechánov virágnyelven fejezi ki magát a cári cenzúrára való tekintettel, amely nem engedte meg ennek az elméletnek a megemlítését — *Ford*

az *ő közreműködésük nélkül is feltétlenül bekövetkezik. „Kvietizmusuk" ebben az esetben csupán felesleges, vagyis haszontalan cselekvéstől* való tartózkodás lenne és semmi közössége sem lenne az igazi kvietizmussal. Ahhoz, hogy a holdfogyatkozás példája az általunk szemügyre vett esetben megszünjék értelmetlennek lenni, a fentemlített pártnak teljesen meg kellene azt változtatni. Azt kellene képzelnie, hogy a holdnak tudata van és hogy a világürben való helyzete, amelynek következtében fogyatkozása bekövetkezik, akarata önrendelkezése gyümölcsének tünik fel számára és nemcsak óriási élvezetet okoz neki, hanem erkölcsi nyugalmához is feltétlenül szükséges. aminek következtében állandóan szenvedélyesen törekszik arra, hogy ezt a helyzetet foglalja el.* Ha mindezt ilymódon elképzeltük, azt kellene kérdeznünk önmagunktól: mit érezne a hold, ha végtére felfedezné, hogy a valóságban nem az ő akarata és „eszményei" határozzák meg a világürben való mozgását, hanem ellenkezőleg: mozgása szabja meg akaratát és „eszményeit". Stammler szerint e felfedezés a holdat feltétlenül mozgásra képtelenné tenné, hacsak valamely logikai ellentmondás segítségével nem húzná ki magát a bajból. Ily feltevést azonban határozottan semmi sem tesz indokolttá. Ez a felfedezés egyik *formális* oka lehetne a hold rossz hangulatának, önmagával való morális meghasonlásának, az „eszményei" és a mechanikus valóság közti ellentmondásnak. Mivel azonban feltételezzük, hogy a hold *egész* „pszichikai állapotát" *általában* végeredményben mozgása határozza meg, a mozgásban kellene keresni lelki meghasonlásának okait is. A dolog figyelmes vizsgálatánál talán kiderülne, hogy amikor a hold földtávolban van, akkor azon kesereg, hogy akarata nem szabad, a földközelben azonban ugyane körülmény erkölcsi boldogság és erkölcsi üdeség új, formális forrásává lesz számára. Bekövetkezhetnék talán az ellenkezője is: kiderülhetne talán, hogy nem a földközelben, ha-

---

* „C'est comme si l'aiguille aimantée prenait plaisir de se tourner vers le nord, car elle croirait tourner indépendamment de quelque autre cause, ne s'apercevant pas des mouvements insensibles de la matière magnétique." („Olyan ez, mintha a mágnestű gyönyörűségét lelné abban, hogy észak felé forduljon, mert azt hinné, hogy minden más októl függetlenül fordul, nem véve észre a mágneses anyag nem érzékelhető mozgásait.") *Leibnis.* **Théodicée. Lausanne 1760. 598. old.**

nem a földtávolban találja meg azt az eszközt, mellyel összeegyezteti a szabadságot a szükségszerűséggel. Bárhogy álljon is azonban a dolog, kétségtelen, hogy az ily összeegyeztetés teljesen lehetséges, hogy a szükségszerűség tudata pompásan megfér a legenergikusabb tevékenységgel a gyakorlatban. Legalább is így volt eddig a történelemben. Az emberek, akik tagadták az akarat szabadságát, gyakran felulmúlták valamennyi kortársukat akarateröben és a legnagyobb követelményeket támasztották saját akaratukkal szemben. Sok példa van erre. E példák közismertek. Megfeledkezni róluk, ahogy Stammler nyilván megfeledkezik, csak akkor lehet, ha valaki szándékosan nem olyannak akarja látni a történelmi valóságot, mint amilyen. Ez a szándékos látni-nem-akarás igen erős például a mi szubjektivistáinknál és némely német nyárspolgárnál. A filiszterek és szubjektivisták azonban, ahogy Bjelinszkij[5] mondta volna, nem emberek, hanem egyszerű *kísértetek*.

De nézzük meg közelebbről azokat az eseteket, amikor az ember saját — mult-, jelen- vagy jövőbeli — cselekedetei önmaga számára kivétel nélkül a szükségszerűség mázával bevontnak látszanak. Tudjuk már, hogy ebben az esetben az ember, aki akár Mohamednek, az isten küldöttjének, akár Napoleonnak, a semmivel el nem hárítható végzet kiválasztottjának, avagy pedig, mint a XIX. század némely társadalmi kiválósága, a történelmi haladás legyőzhetetlen ereje megnyilvánulásának tartja magát, csaknem elemi erejü akaratert tanúsít és kártyavárként dönti halomra mindazon akadályokat, amelyeket a különböző körzetek Hamletjei és Hamletecskéi[6] gördítenek útjába.* Ez az eset azonban most más, mégpedig a következő oldalról érdekel

---

* Még egy példát hozunk fel, mely szemlélető módon mutatja, mily erősek az ily kategóriabeli emberek érzései. Renée, Ferrara hercegnője (XII Lajos leánya), tanítójához, Kálvinhoz intézett egyik levelében a következőket mondja: „Nem, nem felejtettem el azt, amit Ön írt nekem: hogy Dávid halálos gyűlölettel viseltetett az Isten ellenségeivel: magam sem fogok soha másként cselekedni; mert, ha tudnám, hogy atyám, a király és anyám, a királyné és boldogult férjemuram (feu monsieur mon mari) és valamennyi gyermekem Isten eltaszítottjai lennének, halálos gyűlölettel gyűlölném meg őket és azt kívánnám, hogy valamennyien a pokolba jussanak" stb. Mily szörnyű, mindent elpusztító energiát tudtak kifejteni azok az emberek, akik ily érzelmeket tápláltak! Márpedig éppen ezek az emberek tagadták az akarat szabadságát.

lennünket. Amikor az a tudat, hogy akaratom nem szabad, csupán annak a teljes szubjektív és objektív lehetetlenségnek formájában nyilvánul meg előttem, hogy másként cselekedjem, mint ahogy cselekszem és amikor adott cselekedeteim egyben minden lehetséges cselekedet között a legkívánatosabbak számomra, akkor tudatomban azonosul a szükségszerűség a szabadsággal és a szabadság a szükségszerűséggel, s ekkor csupán abban az értelemben vagyok nemszabad, *hogy nem bonthatom meg a szabadság és szükségszerűség ez azonosságát; nem állíthatom szembe egyiket a másikkal; nem érezhetem magam a szükségszerűségtől korlátozva. De a szabadság ily hiánya* egyben *legteljesebb megnyilvánulása is.*

Simmel[7] azt mondja, hogy a szabadság mindig valamitől való szabadságot jelent és ott, ahol a szabadságot nem a megkötöttség ellentétként gondolják, a szabadságnak semmi értelme sincsen. Ez persze, így is van. De e jelentéktelen elemi igazság alapján nem lehet megdönteni azt a tételt, amely a filozófiai gondolkodás mindenkori legzseniálisabb felfedezéseinek egyike, s amely szerint a szabadság a szükségszerűség tudata. Simmel meghatározása túlságosan szük: csupán a külső korlátozástól való szabadságra vonatkozik. Amíg csupán az ily korlátozásokról van szó, a szabadságnak a szükségszerűséggel való azonosítása a legnagyobb fokban komikus lenne: a tolvaj nem szabad abban, hogy kihúzza az új zsebkendőt az ön zsebéből, ha ön meggátolja őt ebben a cselekedetében, s amíg ő valamely módon nem küzdötte le az ön ellenállását. De a szabadságnak ilyen elemi és felületes fogalmán kívül van egy másik, hasonlíthatatlanul mélyebb fogalma is. Ez a fogalom egyáltalán nem létezik az olyan emberek számára, akik képtelenek a filozófiai gondolkodásra, de az ily gondolkodásra képes emberek is csupán akkor jutnak el hozzá, ha sikerül leküzdeniök a dualizmust és sikerül megérteniök, hogy egyfelől a szubjektum, másfelől az objektum között egyáltalán nincs meg az a szakadék, amelyet a dualisták feltételeznek.

Az orosz szubjektivista[8] szembeállítja utópista ideáljait kapitalista valóságunkkal és nem megy tovább ennél a szembeállításnál. A szubjektivisták megrekedtek a *dualizmus* mocsarában. Az úgynevezett orosz „tanítványok"[9] eszményei sokkal kevésbbé hasonlók a kapitalista valósághoz,

mint a szubjektivisták eszményei. A „tanítványok" azonban ennek ellenére meg tudták találni azt a hidat, amely összeköti az eszményeket a valósággal. A „tanítványok" a *monizmusig* emelkedtek. Véleményük szerint a kapitalizmus önnön fejlődésének menetével önmaga tagadásához, az orosz, sőt nemcsak az orosz „tanítványok" eszményeinek megvalósításához vezet. Történelmi *szükségszerűség ez. A „tanítvány" e szükségszerűség egyik eszközéül szolgál és nem teheti, hogy ne szolgáljon eszközéül* mind saját társadalmi helyzete, mind e helyzet létrehozta szellemi és erkölcsi jellege következtében. Ez a *szükségszerűség egyik oldala.* Mihelyt azonban társadalmi helyzete éppen ezt és nem más jellemet fejlesztett ki benne, nemcsak a szükségszerűség eszközéül szolgál és nemcsak nem teheti, hogy ne szolgáljon eszközéül, hanem *szenvedélyesen akar szolgálni* és *nem teheti, hogy ne akarjon* szolgálni. Ez a *szabadság egyik oldala,* mégpedig azé a szabadságé, amely a szükségszerűségből nőtt ki, azaz helyesebben mondva, ez az a szabadság, amely azonosult a szükségszerűséggel, ez az a szükségszerűség, amely szabadsággá változott.* Az *ily* szabadság is bizonyos korlátozástól való szabadságot jelent, ez is ellentétes bizonyos megkötöttséggel: a mély meghatározások nem döntik meg a felületeseket, hanem kiegészítik, magukba foglalják azokat. De milyen korlátozásról, mely megkötöttségről lehet szó ebben az esetben? Ez világos: arról az erkölcsi korlátozásról, mely fékezi a dualizmust még le nem küzdött emberek energiáját; arról a megkötöttségről, amelytől azok az emberek szenvednek, akik nem képesek hidat verni azon szakadékon át, amely elválasztja az eszményeket a valóságtól. Mindaddig, amíg a személyiség a filozófiai gondolkodás férfias erőfeszítésével *ezt* a szabadságot meg nem hódította, addig nem lesz teljesen önmagáé és saját erkölcsi kínlódásaival fizet szégyenteljes adót a vele szemben álló külső szükségszerűségnek. Ezzel szemben azonban ugyanez a személyiség új, teljes, számára eddig ismeretlen életre ébred, mihelyt lerázza magáról e

* „Die Notwendigkeit wird nicht dadurch zur Freiheit, dass sie verschwindet, sondern dass nur ihre noch innere Identität manifestiert wird." *(Hegel.* Wissenschaft der Logik. Nürnberg 1816. II. könyv. 281. old.) „A szükségszerűség nem azáltal lesz szabadsággá, hogy eltűnik, hanem azáltal, hogy csupán még belső azonossága megnyilatkozik."

kínzó és megszégyenítő korlátozás igáját és *szabad* tevékenysége a *szükségszerűség tudatos és szabad* kifejezéseként jelenik meg.* Akkor hatalmas társadalmi erővé lesz, s akkor már semmi sem gátolhatja és semmi sem gátolja őt többé

A jogtalanság álnok erejét
Villámcsapással hasítani szét...

III.

Mégegyszer: az adott jelenség feltétlen szükségszerűségének tudata csak fokozhatja annak az embernek az energiáját aki rokonszenvezik vele és azon erők egyikének tartja magát, amelyek a jelenséget létrehozzák. Ha az ilyen ember, miután felismerte a jelenség szükségszerűségét, ölbetenné a kezét, ezzel azt mutatná meg, hogy keveset ért az aritmetikához. Valóban, tegyük fel, hogy *A* jelenségnek szükségképpen be kell következnie, mihelyt megvan a feltételnek adott *S* összege. Ön bebizonyította nekem, hogy ez az összeg részben már megvan, részben adott *T* idő alatt meglesz. Mihelyt én, aki olyan ember vagyok, hogy rokonszenvezem az *A* jelenséggel, meggyőződtem erről, felkiáltok: „Mily jó ez!“ — és lefekszem aludni az ön által előre megmondott esemény örömteljes napjáig. Mi lesz ennek az eredménye? A következő: az *A* jelenség beállásához szükséges *S* összeg az ön számításában magábanfoglalja az *én tevékenységemet* is, melyet tegyünk *a*-val egyenlővé. Minthogy azonban én mélyen alszom, az adott jelenség bekövetkezésére kedvező feltételek összege a *T* időpontban már nem *S*, hanem *S—a* lesz, ami megváltoztatja a dolgok állását. Lehetséges, hogy helyemet más ember foglalja el, aki szintén közelállott a tétlenséghez, akire azonban jótékonyan hatott a számára legnagyobb fokban felháborítónak látszó közönyösségem példája. Ebben az esetben *a* erőt *b* erő fogja helyettesíteni és ha *a* egyenlő *b*-vel *(a = b)*, akkor az *A* jelenség bekövetkezését elősegítő feltételek összege továbbra

* Ugyanez az öreg Hegel pompásan mondja máshelyütt: „Die Freiheit ist dies, Nichts zu wollen als sich.“ („A szabadság ez: semmit sem akarni, csak önmagát.“) Philosophie der Religion. (A vallás filozófiája.) (Werke 12. köt. 98. old.)

is S-sel marad egyenlő és az A jelenség mégis ugyanabban a T' időpontban következik be.

De ha az én erőmet nem lehet nullával egyenlőnek venni, ha én ügyes és tehetséges munkás vagyok, és ha senki engem nem helyettesíthet, akkor nem kapjuk meg a teljes S összeget és az A jelenség később következik be, mintsem vártuk, vagy nem abban a teljességben következik be, amelyben vártuk vagy pedig egyáltalán nem következik be. Világos ez, mint a nap és ha én nem értem meg ezt, ha azt hiszem, hogy S az én árulásom után is S marad, akkor ez egyesegyedül azért van, mert nem tudok számolni. De vajjon csupán egyedül én nem tudok számolni? Ön, aki előre megmondotta nekem, hogy az S összeg feltétlenül meglesz a T időpontban, nem látta előre, hogy én azonnal az önnel folytatott beszélgetés után aludni térek; ön meg volt győződve arról, hogy én mindvégig jó munkás maradok; ön egy kevésbbé megbízható erőt megbízhatóbbnak tartott. Következésképpen ön is rosszul számított. De tegyük fel, hogy ön semmiben sem tévedett, hogy ön mindent megfontolás tárgyává tett. Akkor az ön számítása a következő alakot fogja ölteni: ön azt állítja, hogy S összeg T időpontban meglesz. A feltételek ez összegében *negatív nagyságként* benne lesz az én árulásom; ugyanebben azonban *pozitív nagyságként* benne lesz a serkentő hatás is, amelyet az erőslelkű emberekre az a meggyőződés gyakorol, hogy törekvéseik és eszményeik objektív szükségszerűség szubjektív kifejezései. Ebben az esetben S összeg az ön által jelzett időben tényleg meglesz és az A jelenség csakugyan bekövetkezik. Azt hiszem, hogy ez világos. De ha világos, akkor tulajdonképpen miért zavart meg engem az A jelenség elkerülhetetlenségének gondolata? Miért tűnt fel nekem úgy, hogy ez az elkerülhetetlenség tétlenségre kárhoztat engem? Miért felejtettem el az aritmetika legegyszerűbb szabályait, amikor ezt mérlegeltem? Valószínűleg azért, mert nevelésem körülményei következtében megvolt már bennem a tétlenségre való igen erős törekvés és az önnel folytatott beszélgetésem volt az a csepp, amely csordulásig töltötte meg e dicséretes törekvés poharát. Ez az egész. *Csupán ebben az értelemben, az én erkölcsi renyheségem és alkalmatlanságom kiderítésére szolgáló alkalom értelmében szerepelt itt a szükségszerűség tudata.*

E tudatot azonban semmiképen sem lehet e renyheség *okának* tekinteni: az ok nem benne, hanem nevelésem feltételeiben rejlik. Tehát. . tehát az aritmetika rendkívül becses és hasznos tudomány, melynek szabályait még a filozófus uraknak sem, sőt különösen éppen a filozófus uraknak nem szabad elfelejteniök.

Hogyan hat azonban az adott jelenség szükségszerűségének tudata arra az erős emberre, aki *nem rokonszenvézik vele* és bekövetkezésének *ellenszegül?* A dolog itt valamelyest megváltozik. Nagyon meglehet, hogy ez a tudat *meggyengíti* ellenszegülésének energiáját. De mikor győződnek meg az adott jelenség ellenfelei ennek elkerülhetetlenségéről? Amikor a számára kedvező körülmények igen nagyszámúak és igen erősek lesznek. Az, hogy a jelenség ellenfelei felismerik bekövetkezésének elkerülhetetlenségét és hogy energiájuk csökken — csupán a jelenség számára kedvező feltételek erejének megnyilvánulása. Az ily megnyilvánulások a maguk részéről szintén a kedvező feltételekhez tartoznak.

Az ellenszegülés energiája azonban nem csökken a jelenség minden ellenfelénél. Elkerülhetetlenségének tudata következtében némelyiküknél csupán növekedni fog és a *vakmerőség energiájává* változik. A történelem általában, és Oroszország történelme különösen, az ilyfajtájú energia számos tanulságos példáját mutatja. Reméljük, hogy az olvasó a mi segítségünk nélkül is emlékezni fog reájuk.

Itt félbeszakít bennünket Karéjev úr, aki, bár magától értetődően, nem osztja nézeteinket a szabadságról és szükségszerűségről és ezenfelül nem helyesli vonzalmunkat az erős emberek „szélsőségeihez", mindamellett örömest találkozik folyóiratunk[10] hasábjain azzal a gondolattal, hogy a személyiség nagy társadalmi erő lehet. A tiszteletreméltó professzor örvendve kiált fel: „Én mindig mondtam ezt!" És ez igaz is. Karéjev úr és valamennyi szubjektivista mindig nagy szerepet juttattak a történelemben a személyiségnek. És volt idő, amikor ez nagy rokonszenvet váltott ki irányukban az élenjáró ifjúságnál, amely a közjóért való nemes munkálkodásra törekedett és emiatt, természetesen, hajlamos volt nagyra értékelni a személyes kezdeményezés jelentőségét. De a szubjektivisták lényegében nemcsak megoldani, hanem még helyesen felállítani sem tudták soha a

személyiség történelmi szerepének kérdését. A „kritikailag gondolkodó személyiségek" tevékenységét szembehelyezték a társadalomtörténelmi haladás *törvényeinek* befolyásával s ilymódon a tényezők elméletének mintegy új válfaját hozták létre: a kritikailag gondolkodó személyiségek voltak az említett mozgalom *egyik tényezője*, míg *másik tényezőjét* önnön törvényei alkották. Az eredmény merő képtelenség volt, amellyel csak addig elégedhettek meg, amíg a tevékeny „személyiségek" figyelme gyakorlati napi kérdésekre összpontosult és amíg emiatt sohasem maradt idejük arra, hogy filozófiai kérdésekkel foglalkozzanak. Attól az időtől fogva azonban, hogy az 1880—90-es években bekövetkezett csend akaratlanul is szabad időt juttatott filozófiai elmélkedések számára azoknak, akik elmélkedni tudtak, a szubjektivisták tanítása minden eresztékében recsegni kezdett, sőt teljes széthullásnak indult, akárcsak Akákij Akákijevics[11] híres köpenyege. Semmiféle foltozgatás sem segített és a gondolkodó emberek egymásután kezdték megtagadni a szubjektivizmust, mint nyilvánvalóan teljesen tarthatatlan tanítást. De amint az ily esetekben mindig történni szokott, az ellene irányuló visszahatás egyes ellenfeleit az ellenkező végletbe vitte. Míg egyes szubjektivisták abbeli törekvésükben, hogy a „személyiségnek" a lehetőség szerint nagy szerepet juttassanak a történelemben, vonakodtak az emberiség történelmi haladását törvényszerű folyamatnak elismerni, addig legújabb ellenfeleik egynéhánya abbeli törekvésében, hogy mennél erősebben emelje ki e haladás törvényszerű jellegét, nyilván kész volt elfeledni, hogy a *történelmet az emberek csinálják és hogy emiatt lehetetlen, hogy a személyiség tevékenységének ne legyen benne jelentősége.* A személyiséget quantité négligeable*-nak tekintették. Az ily szélsőség elméletileg éppúgy megengedhetetlen, mint az, amelyhez a legbuzgóbb szubjektivisták jutottak el. A *tézist az antitézisnek* feláldozni éppoly indokolatlan, mint a *tézis* kedvéért megfeledkezni az *antitézisről*. A helyes nézőpontot csak akkor fogjuk megtalálni, ha a *szintézisben* egyesíteni tudjuk az igazság bennükfoglalt mozzanatait.**

---

* — elhanyagolható mennyiség — *Ford.*

** A szintézisre való törekvésben a már említett Karéjev úr megelőzött bennünket. Sajnos azonban nem jutott messzebb annak az igazságnak a felismerésénél, hogy az ember lélekből és testből áll.

IV.

Régóta érdekel bennünket e feladat és már régen fel akartuk hívni az olvasót, hogy velünk együtt fogjon hozzá a munkához. Bizonyos aggályok azonban visszatartottak bennünket: azt hittük, hogy olvasóink talán megoldották már e feladatot önmaguk számára és javaslatunk elkésett. Ma már nincsenek ily aggályaink többé. A német történészek megszabadítottak bennünket tőlük. Ezt komolyan mondjuk. A dolog úgy áll, hogy a német történészek között az utóbbi időkben meglehetősen heves vita folyt a történelem nagy embereiről. Egyesek hajlandók voltak az ily emberek politikai tevékenységében a történelmi fejlődés legfőbb, csaknem egyetlen rúgóját látni, míg mások azt állították, hogy az ily felfogás egyoldalú, s hogy a történelmi tudománynak nemcsak a nagy emberek tevékenységét és nemcsak a politikai történelmet kell szem előtt tartania, hanem a történelmi élet egészét (das Ganze des geschichtlichen Lebens). Ez utóbbi irányzat egyik képviselőjeként Karl Lamprecht[12] lépett fel, a „Német történelem" szerzője, melyet P. Nikolájev úr fordított oroszra. Ellenfelei *kollektivizmussal* és materializmussal vádolták, sőt — amint maga mondotta — a vita befejezésekor, horribile dictu!* egy kalap alá vették őt a „szociáldemokrata ateistákkal". Amikor nézeteivel megismerkedtünk, láttuk, hogy a szegény tudós ellen emelt vádak teljesen indokolatlanok voltak. Ugyanakkor meggyőződtünk arról, hogy a mai német történészek nem tudják megoldani a személyiség történelmi szerepének kérdését. Ezekután jogosultnak tartottuk magunkat annak a feltevésére, hogy a kérdés mindmáig megoldatlan maradt egyes orosz olvasók számára is és hogy még most is van olyan mondanivaló erről, ami nem teljesen elméleti és gyakorlati érdek híján való.

Lamprecht kiváló államférfiak nézeteinek egész gyűjteményét (eine artige Sammlung, ahogy ő magát kifejezte) állította össze a saját tevékenységük és azon történelmi helyzet közti viszonyról, amelyben e tevékenység lefolyt; polémiájában azonban eleddig csupán *Bismarck* néhány beszédére és véleményére hivatkozott. A vaskancellár kö-

* — kimondani is szörnyű! — *Ford.*

vetkező szavait idézi, melyeket ez 1869 április 16-án az északnémet birodalmi gyülésen mondott: „Mi nem ignorálhatjuk sem a mult történelmét, uraim, sem pedig a jövendőt nem csinálhatjuk; félreértés ez, amelytől itt is óvni szeretném önöket, nehogy elhitessük magunkkal, hogy az idő futását azzal gyorsíthatjuk, hogy óráinkat előreigazítjuk. Az engem hordozó eseményekre gyakorolt befolyásomat lényegesen túlbecsülik ugyan, bizonyára mégsem fogja senki elvárni tőlem, hogy történelmet *csináljak*. Ezt, uraim, még önökkel közösségben sem tudnám megcsinálni, oly közösségben, amelyben pedig oly erősek vagyunk, hogy dacolni tudnánk egy felfegyverzett világgal. A történelmet azonban nem tudjuk csinálni, hanem csupán bevárhatjuk, hogy végbemegy. A gyümölcsök érését nem gyorsíthatjuk meg azzal, hogy lámpát tartunk alájuk és ha éretlen gyümölcsök után kapkodunk, csak növekedésüket fogjuk gátolni és megrontjuk őket." Jolly tanubizonyságára hivatkozva Lamprecht Bismarcknak a francia-porosz háború alatt többízben tett kijelentéseit idézi. E kijelentések általános értelme ismét csak az, hogy: „... nagy politikai változásokat nem lehet csinálni, figyelni kell a dolgok természetes folyására és arra kell szorítkozni, hogy azt, ami megérett, biztosítsuk." Lamprecht mély és tökéletes igazságot lát ebben. Véleménye szerint a modern történész sem gondolkodhatik másként, ha csak be tud látni az események mélyébe és nem korlátozza látókörét igen rövid időszakaszra. Vissza tudta volna-e vezetni Bismarck Németországot a terménygazdálkodáshoz? Ez abban az időben is lehetetlen lett volna számára, amikor hatalma tetőpontján állott. Az általános történelmi viszonyok erősebbek a legerősebb személyiségeknél is. Kora általános jellege a nagy ember számára *„empirikusan megadott szükségszerűség"*.

Ilymódon vélekedik Lamprecht, aki felfogását *univerzalisztikus*-nak nevezi. Nem nehéz meglátni az „univerzalisztikus" felfogás gyenge oldalát. Bismarcknak általa idézett véleménye igen érdekes, mint pszichológiai dokumentum. Nem kell a volt német kancellár működésével rokonszenvezni, de nem lehet azt állítani, hogy jelentéktelen volt, hogy Bismarck „kvietizmussal" tünt ki. Mert hiszen róla mondta Lassalle: „A reakció szolgái nem szépszavú szónokok, de adja Isten, hogy a haladásnak több ilyen szolgája

legyen". És ez az ember, aki olykor valóban vasenergiát tanúsított, teljesen erőtlennek tartotta magát a dolgok természetes folyásával szemben, nyilvánvalóan a történelmi fejlődés egyszerű eszközének tekintve magát; ez újból csak azt mutatja, hogy valaki a jelenségeket a szükségszerűség fényében láthatja és ugyanekkor igen energikus egyéniség lehet. De Bismarck nézetei csakis ebben az értelemben érdekesek; lehetetlen őket feleletnek tekinteni a személyiség történelmi szerepének kérdésére. Bismarck szavai szerint az események önmaguktól mennek végbe, mi pedig csupán biztosítani tudjuk magunknak azt, amit az események előkészítenek. A „biztosítás" minden aktusa azonban ugyancsak történelmi esemény: miben különböznek hát az ilyen események azoktól, amelyek önmaguktól mennek végbe? A valóságban csaknem minden történelmi esemény egyidejűleg mind a megelőző fejlődés már megérett gyümölcseinek valaki számára való „biztosítása", mindpedig az események láncolatának egyik láncszeme, amely előkészíti a jövendő gyümölcseit. Miképpen lehet a „biztosítás" aktusait a dolgok természetes menetével szembeállítani? Bismarck nyilvánvalóan azt akarta mondani, hogy a történelemben tevékeny személyiségek és személyiségek csoportjai sohasem voltak és sohasem lesznek mindenhatók. Eziránt természetesen a legcsekélyebb kétség sem forog fenn. Mi azonban mégiscsak azt szeretnők tudni, mitől függ az ő — persze távolról sem mindenható — erejük: mely körülmények között növekedik és mely körülmények között csökken. Ezekre a kérdésekre sem Bismarck, sem a szavait idéző tudós, a történelem „univerzalisztikus" felfogásának védője, nem ad feleletet.

Igaz, hogy Lamprechtnél sokkal tanulságosabb idézetekkel is találkozhatunk.* Idézi például Monod-nak, Franciaország modern történelemtudománya egyik legkiválóbb képviselőjének következő szavait: „A történészek túlságosan megszokták, hogy különös figyelmet fordítsanak az emberi tevékenység rágyogó, hangzatos és múlékony jelenségeire, a nagy eseményekre és a nagy emberekre, ahelyett,

* Anélkül, hogy Lamprecht többi történelemfilozófiai dolgozatait érintenők, mi itt Der Ausgang des geschichtswissenschaftlichen Kampfes (A történelemtudományi harc kimenetele) című cikkét tartottuk és tartjuk továbbra is szem előtt („Die Zukunft" 1897. 44. szám).

hogy a gazdasági viszonyok és társadalmi intézmények nagy és lassú lefolyású mozgásait ábrázolnák, amelyek az emberi fejlődés valóban érdekes és tartós részét teszik, azt a részt, amely bizonyos mértékben törvényekre vezethető vissza és bizonyos fokban pontos elemzésnek vethető alá. Valóban a fontos események és személyiségek éppen mint az említett fejlődés különböző mozzanatainak jelei és szimbólumai fontosak. A legtöbb, történelminek nevezett esemény azonban úgy viszonylik a tényleges történelemhez, mint ahogy az ár és apály mély és állandó mozgásához viszonylanak a hullámok, amelyek a tenger felszínén keletkeznek, egy pillanatra felcsillannak a fény éles csillogásában, azután pedig megtörnek a homokos parton és mitsem hagynak hátra maguk után." Lamprecht kijelenti, hogy kész aláírni Monod mind e szavait. Köztudomású, hogy a német tudósok nincsenek szívesen egy véleményen a francia tudósokkal, a franciák pedig a németekkel. Pirenne belga történész a „Revue Historique"-ban ezért húzta alá különös elégedettséggel Monod és Lamprecht történelmi nézeteinek ezt a megegyezését. „Egy francia tudósnak egy német tudóssal való e megegyezése igen nagyjelentőségű — jegyezte meg. — Nyilvánvalóan bebizonyítja, hogy az új történelmi felfogásé a jövő."

V.

Mi nem osztjuk Pirenne kellemes reményeit. A jövő nem lehet homályos és határozatlan felfogásoké, márpedig Monod és Lamprecht nézetei igenis ilyenek. Persze, lehetetlen nem üdvözölni azt az irányzatot, amely a történelemtudomány legfontosabb feladatának a társadalmi intézmények és gazdasági viszonyok tanulmányozását tekinti. Ez a tudomány messzire fog elörehaladni, amikor majd ez az irányzat véglegesen megszilárdul benne. De először is, téved Pirenne, amikor ezt az irányzatot újnak tartja. Már a XIX. század huszas éveiben létrejött a történelemtudományban: Guizot, Mignet, Augustin Thierry[13] és utóbb Tocqueville és mások voltak ragyogó és következetes képviselői. Monod és Lamprecht nézetei csak gyenge másolatai a régi, de igen figyelemreméltó eredetinek. Másodszor, bármily mély volt is Guizot, Mignet és más francia történészek fel-

fogása a maguk idejében, sok dolog megmagyarázatlan maradt bennük. Nem tartalmaznak pontos és helyes feleletet a személyiség történelmi szerepének kérdésére. A történelemtudománynak azonban valóban meg kell oldania ezt a kérdést, hogy képviselői megszabaduljanak tárgyuk egyoldalú felfogásától. Azé az iskoláé a jövendő, amely többek között e kérdésnek is legjobb megoldását adja majd.

Guizot, Mignet és más ez irányzathoz tartozó történészek felfogása a század történelmi felfogásainak reakciójaképp jelent meg és ezek *antitézisét* alkotja. A XVIII. században a történelem filozófiájával foglalkozó emberek mindent *a személyiségek tudatos tevékenységére* vezettek vissza. Igaz, hogy akkor is voltak kivételek az általános szabály alól: így Vico, Montesquieu és Herder[14] történelemfilozófiai látóköre jóval szélesebb volt. De mi nem kivételekről beszélünk; a XVIII. század gondolkodóinak óriási többsége éppen úgy tekintett a történelemre, ahogy mondottuk. Igen érdekes e tekintetben ma újból átolvasni például Mably[15] történelmi müveit. Mably-nál az tünik ki, hogy Minos teljesen egyedül teremtette meg a krétaiak társadalmi és politikai életét és erkölcseit, Lykurgos pedig Spártának tette meg ugyane szolgálatot. Ha a spártaiak „megvetették" az anyagi javakat, akkor ezt egyenesen Lykurgosnak köszönhették, aki „polgártársainak úgyszólván szívük mélyére szállott alá és csirájában nyomta el ott a gazdagság iránti vonzalmat" (descendit pour ainsi dire jusque dans le fond du coeur des citoyens etc.).* És ha a spártaiak utóbb letértek a bölcs Lykurgos által számukra kijelölt útról, akkor Lysander volt ebben a hibás, aki meggyőzte őket arról, hogy „az új idők és új körülmények új rendszabályokat és új politikát követelnek meg tőlük".** Azoknak a vizsgálódásoknak, amelyeket ily felfogás szempontjából írtak, vajmi kevés közösségük volt a tudománnyal és csak a belőlük állítólag folyó erkölcsi tanítások kedvéért mint prédikációk íródtak. Éppen az ily felfogások ellen léptek fel a restauráció korának francia történészei. A XVIII. század végének megrendítő eseményei után már teljesen lehetetlen volt azt gondolni, hogy a történelem többé vagy kevésbbé kiváló,

* Lásd Oeuvres complètes de l'abbé de Mably. London, 1789. IV. köt. 3, 14—22, 24, 192 old.
** Ugyanott, 109. old.

többe vagy kevésbbé nemeslelkü és felvilágosult személyiségek ügye, akik tetszésük szerint ilyen vagy amolyan érzéseket és fogalmakat sugalmaznak a felvilágosulatlan, de szófogadó tömegnek. Ily történelemfilozófia ezenkívül felháborította a burzsoázia teoretikusainak plebejusi büszkeségét. Itt ugyanazok az érzelmek nyilvánultak meg, amelyek már a XVIII. században a burzsoá dráma létrejötténél megnyilatkoztak. Thierry a régi történelmi felfogásokkal folytatott harcában többek között ugyanazokat a bizonyítékokat használta fel, amelyeket Beaumarchais és mások a régi esztétika ellen sorakoztattak fel.*

Végül azok a viharok, melyeket Franciaország még oly rövid idővel ezelőtt élt át, igen világosan megmutatták, hogy a történelmi események menetét távolról sem egyesegyedül az emberek tudatos cselekedetei határozzák meg; már egyedül e körülménynek is arra a gondolatra kellett vezetnie, hogy az események valamely rejtett szükségszerüség befolyása alatt következnek be, amely a természet elemi erőihez hasonlóan vakon, de bizonyos változhatatlan törvények szerint hat. Rendkívül figyelemreméltó az a tény — bár tudtunkkal eddig senki sem mutatott még rá —, hogy a történelemnek törvényszerű folyamatként való új felfogását a restauráció korának francia történészei éppen azokban a művekben fejtették ki legkövetkezetesebben, amelyek a francia forradalommal foglalkoztak. Ilyenek voltak többek között Mignet és Thiers[16] művei. Chateaubriand *fatalisztikusnak* nevezte az új történelmi iskolát. Azokról a feladatokról szólva, amelyeket a kutató elé állit, ezt mondotta: „E rendszer megköveteli, hogy a történész felháborodás nélkül tudósítson a legvadabb kegyetlenségekről, szeretet nélkül beszéljen a legfelemelőbb erényekről és jeges tekintetével a társadalmi életben csak elháríthatatlan törvények megnyilatkozását lássa, melyek erejénél fogva minden jelenség éppen úgy folyik le, ahogy elkerülhetetlenül lefolynia kellett."** Ez, persze, nem igaz. Az új iskola egyál-

---

* V. ö. a „Franciaország történelmé"-ről szóló első levelet az Essai sur le genre dramatique sérieux-vel Beaumarchais Oeuvres complètes I. kötetében.

** Oeuvres complètes de Chateaubriand. Párizs 1860. VII. köt. 58 old. Az olvasó figyelmébe ajánljuk az ezután következő oldalakat is: azt lehetne gondolni, hogy N. Michajlovszkij úr írta.

talán nem követelt a történésztől szenvtelenséget. Sőt. Augustin Thierry egyenesen ki is jelentette, hogy a politikai szenvedélyek, amelyek élesbítik a kutató értelmét, az igazság feltárásának hatalmas eszközéül szolgálhatnak.* És teljesen elegendő akárcsak egy kissé is megismerkedni Guizot, Thierry vagy Mignet munkáival, hogy megláthassuk, hogy igen forrón rokonszenveztek a burzsoáziával mind a világi és egyházi arisztokrácia elleni harcában, mind abbeli törekvésében, hogy elfojtsa a feltörekvő proletariátus követeléseit. Vitathatatlan azonban a következő: az új történelmi iskola a XIX. század huszas éveiben keletkezett, vagyis abban az időben, amikor a burzsoázia *már* legyőzte az arisztokráciát, bár ez még kísérleteket tett abban az irányban, hogy régi kiváltságaiból egyet-mást visszaállítson. Osztályuk győzelmének büszke tudata megnyilatkozott az új iskola történészeinek minden fejtegetésémondja Guizot polemikus brosúrái egyikében — cela est gias, finom érzékkel, tudós képviselőinek fejtegetéseiben is érezhető volt némelykor a legyőzöttekkel szemben kegyetlen magatartás. „Le plus fort absorbe le plus faible — mondja Guizot polemikus brosúrái egyikében — cela est de droit." („Az erősebb elnyeli a gyengébbet, ez jogos.") Nem kevésbbé kegyetlen a munkásosztályhoz való viszonya sem. Chateaubriand-t éppen ez a kegyetlenség vezette félre, amely időről-időre nyugodt szenvtelenség alakját vette fel. Azonkívül akkor még nem volt teljesen világos, mit kell érteni a történelmi haladás *törvényszerűségén.* Az új iskola végül azért is fantasztikusnak tűnhetett fel, mert arra való törekvésében, hogy szilárdan álljon meg a törvényszerűség álláspontján, keveset foglalkozott a nagy történelmi személyiségekkel.** A XVIII. század történelmi eszméin nevelkedett embereknek nehéz volt ezzel megbékülniök.

* Lásd Considérations sur l'histoire de France. Melléklet a Récits des temps Mérovingiens-hez. Párizs 1840 72. old.

** Mignet A francia forradalom története 3. kiadásának szentelt cikkében Sainte-Beuve a következőképpen jellemezte e történésznek a személyiségekhez való viszonyát: „A la vue des vastes et profondes émotions populaires qu'il avait à décrire, au spectacle de l'impuissance et du néant où tombent les plus sublimes génies, les verrus les plus saintes, alors que les masses se soulèvent, il s'est pris de pitié pour les individus, n'a vu en eux pris isolément que faiblesse et ne leur a reconnu d'action efficace que dans leur union avec la multitude." („A nagy és

Mindenfelöl tömegével hullottak az ellenvetések az új történészekre és ekkor indult meg az a vita, amely, mint láttuk, mindmáig sem fejeződött be.

Sainte-Beuve[17] 1826 januárjában Thiers „A francia forradalom története" c. műve ötödik és hatodik kötetének megjelenése alkalmából a következőket írta a „Globe"-ban: „Az ember akarata hirtelen elhatározásával bármely pillanatban új, váratlan és változó erőt vihet be az események menetébe, amely erő más irányt adhat az események menetének, de változékonysága következtében maga nem mérhető".

Nem kell azt hinni, hogy Sainte-Beuve azt hitte, hogy az emberi akarat e „hirtelen elhatározásai" minden ok nélkül következnek be. Nem, ez túlságosan naiv volna. Azt állította csupán, hogy a társadalmi életben többé vagy kevésbbé fontos szerepet játszó ember szellemi és erkölcsi tulajdonságai, tehetsége, ismeretei, határozottsága vagy határozatlansága, bátorsága vagy gyávasága stb. stb. nem maradhatnak észrevehető hatás nélkül az események menetére és kimenetelére, márpedig e tulajdonságok nem magyarázhatók meg egyedül csak a nép fejlödésének általános törvényeiből: mindig és jelentös fokban annak a behatása alatt alakulnak ki, amit a magánélet véletleneinek lehet nevezni. Néhány példát hozunk fel e gondolat megvilágítására, amely egyébként, úgy hisszük, anélkül is világos.

Az osztrák örökösödési háborúban a francia seregek néhány ragyogó győzelmet arattak és Franciaország nyilván a mai Belgium eléggé nagy területének átengedését igényelhette Ausztriától; de XV. Lajos nem követelte ezt az átengedést, mert amint mondotta, nem mint kereskedő viselt háborút, hanem mint király és az aacheni béke mitsem adott Franciaországnak; ha azonban XV. Lajosnak más jelleme lett volna, akkor talán megnagyobbodott volna Franciaország területe, aminek következtében gazdasági és politikai fejlödésének menete valamennyire megváltozott volna.

---

mély népforrongások láttára, melyeket leírnia kellett, a tehetetlenség és semmivélevés láttán, ahová a legkiválóbb lángelmék, a legszentebb erények zuhannak, mihelyt a tömegek felkelnek, szánalom fogta el őt az egyének iránt, nem látott bennük — külön-külön véve őket — mást, mint gyengeséget és csupán a tömegekkel való egyesülésükben ismerte el hatékony cselekvőképességüket.").

A hétéves háborút Franciaország, mint ismeretes, már Ausztriával szövetségben viselte. Azt mondják, hogy ezt a szövetséget Madame Pompadour[18] erős közreműködésével kötötték meg, akinek rendkívül hízelgett az, hogy a büszke Mária Terézia egy hozzáintézett levelében unokahúgának vagy kedves barátnőjének (bien bonne amie) nevezte őt. Ezért mondhatjuk, hogy ha XV. Lajosnak szigorúbb erkölcsei lettek volna, vagy ha kevésbbé állott volna kegyencnőinek befolyása alatt, akkor Madame Pompadour nem szerzett volna oly befolyást az események menetére, s ezek más fordulatot vettek volna.

Továbbá. A hétéves háború balul ütött ki Franciaország számára: tábornokai néhány szerfelett szégyenletes vereséget szenvedtek. Általában véve furcsánál furcsábban viselkedtek: Richelieu fosztogatással foglalkozott, Soubise és Broglie állandóan zavarták egymást. Igy amikor Broglie Wilinghausennél megtámadta az ellenséget, Soubise hallotta az ágyúdörgést, de nem sietett társa segítségére, ahogy ebben megállapodtak, amit kétségtelenül tennie kellett volna, úgyhogy Broglie kénytelen volt visszavonulni.* A legnagyobb mértékben tehetségtelen Soubise pártfogója ugyancsak Madame Pompadour volt. És ismét mondhatjuk: ha XV. Lajos kevésbbé lett volna kéjenc, vagy ha kegyencnője nem avatkozott volna bele a politikába, az események nem alakultak volna oly kedvezőtlenül Franciaországra.

A francia történészek azt állítják, hogy Franciaországnak egyáltalán nem kellett volna az európai kontinensen háborúskodnia, hanem minden erőfeszítését a tengerre kellett volna összpontosítania, hogy gyarmatait biztosítsa Anglia támadásai ellen. Ha Franciaország másként járt el abban ismét a kikerülhetetlen Madame Pompadour volt a bűnös, aki „drága barátnőjének", Mária Teréziának kedvébe akart járni. A hétéves háború következtében Franciaország elvesztette legjobb gyarmatait, ami kétségtelenül erősen befolyásolta az ország gazdasági fejlődését. A női hiúság itt a gazdasági fejlődés hathatós „tényezőjének" szerepében lép elénk.

* Mások egyébként azt állítják, hogy nem Soubise volt a bűnös, hanem Broglie, aki nem akarta bevárni társát, mivel nem akarta vele megosztani a győzelem dicsőségét. Számunkra ennek semmi jelentősége sincs, mert mitsem változtat a dolgon.

Kellenek-e még példák? Még egyet hozunk fel, talán a legmeglepőbbet. Az osztrák hadsereg ugyane hétéves háború idejében, 1761 augusztusában Sziléziában egyesült az oroszokkal és Striegau közelében bekerítették II. Frigyest. Frigyes helyzete kétségbeejtő volt, de a szövetségesek tétováztak a támadással és Buturlin tábornok,[19] aki 20 napon át állott az ellenséggel szemben, teljesen ki is vonult Sziléziából és erőinek csak egy részét hagyta ott Laudon osztrák tábornok támogatására. Laudon elfoglalta Schweidnitzet, melynek közelében állott Frigyes, de ez a siker nem volt nagyjelentőségű. De ha Buturlinnak határozottabb jelleme lett volna? Ha a szövetségesek megtámadták volna Frigyest, s nem adtak volna neki módot arra, hogy táborában elsáncolja magát? Lehetséges, hogy megsemmisítő csapást mértek volna Frigyesre, aki kénytelen lett volna alávetni magát a győztesek minden követelésének. És ez alig néhány hónappal azelőtt történt, hogy új véletlen, Erzsébet császárnő halála hirtelen és erősen Frigyes számára kedvezőre változtatta a helyzetet. Azt kérdezhetnők, mi lett volna akkor, ha Buturlin határozottabb lett volna, vagy ha helyét oly férfiú töltötte volna be, mint Szuvorov?[20]

Miközben a „fatalista" történészek nézeteit boncolgatta, Sainte-Beuve még egy másik érvet is felhozott, amelyet szintén figyelembe kell venni. Mignet munkájáról, „A francia forradalom történeté"-ről szóló, általunk már idézett cikkében azt bizonyítgatta, hogy a francia forradalom menetét és kimenetelét nem csupán azok az általános okok szabták meg, amelyek kiváltották és nemcsak azok a szenvedélyek, amelyeket a forradalom a maga részéről kiváltott, hanem nagyszámú kisebb jelenség is, amelyek elkerülik a kutató figyelmét, sőt tulajdonképpen egyáltalán nem is tartoznak az úgynevezett társadalmi jelenségek sorába. „Ugyanakkor, amikor ezek az (általános) okok és ezek az (általuk kiváltott) szenvedélyek működtek — írta —, nem tétlenkedtek a természet fizikai és fiziológiai erői sem: a kő továbbra is alávetve maradt a nehézségi erőnek; a vér továbbra is keringett az erekben. Nem változott volna-e meg vajjon az események menete, ha — tegyük fel — Mirabeau nem hal meg lázban; ha Robespierre-t egy véletlenül a fejére esett tégla avagy gutaütés öli meg; ha Napoleont leteríti egy golyó? És meri-e vajjon ön azt állítani, hogy az események kimene-

tele ugyanaz lett volna? Az általam feltettekhez hasonló véletlenek elégséges száma mellett a kimenetel teljesen ellentétes lehetett volna azzal, amely az ön véleménye szerint elkerülhetetlen volt. Márpedig nekem minden jogom megvan az ily véletlenek feltevésére, mivel sem a forradalom általános okai, sem az ez általános okok által létrehozott szenvedélyek nem zárják ki őket." Felhozza továbbá azt a közismert megjegyzést, hogy a történelem egész másként folyt volna le, ha Kleopatra orra valamelyest piszébb lett volna, végezetül pedig beismeri, hogy igen sokat lehetne mondani ugyan Mignet felfogásának védelmére; de még egyszer rámutat arra, miben áll e szerző hibája: Mignet egyesegyedül az általános okok hatásának tulajdonítja azokat az eredményeket, amelyeknek bekövetkeztét egyéb, csekélyebb, homályos és meg nem fogható okok tömege is elősegítette; szigorú értelme mintegy nem akarja elismerni annak a létezését, amiben nem lát rendet és törvényszerűséget.

VI.

Vajjon indokolták-e Sainte-Beuve ez ellenvetései? Úgy látszik, van bennük valamelyes igazság. De vajjon mennyi? Hogy ezt meghatározzuk, vizsgáljuk meg előbb azt a gondolatot, hogy az ember „akarata hirtelen elhatározásaival" új erőt vihet be az események menetébe, amely ennek jelentős megváltoztatására képes. Felhoztunk néhány példát, melyek szerintünk jól megvilágitják ezt a gondolatot. Mélyedjünk el ezekben a példákban.

Köztudomású, hogy a hadügy XV. Lajos uralkodása alatt egyre jobban és jobban leromlott Franciaországban. Henri Martin megjegyzése szerint a hétéves háború idejében a francia hadsereg, amelynek nyomában mindig nagyszámú prostituált, árus és szolga vonult s amelyben háromszoramnyi igásló volt, mint hátasló, sokkal inkább Darius vagy Xerxes hadaira emlékeztetett, semmint Turenne és Gusztáv Adolf hadseregére.* Archenholz beszéli e háború történetéről szóló munkájában, hogy az őrségre beosztott francia

* Histoire de France 4 kiadás XV. köt. 520—21 old.

tisztek gyakran otthagyták a rájukbízott őrhelyet, hogy táncolni menjenek valahova a szomszédságba és feletteseik parancsait csak akkor teljesítették, ha ezt szükségesnek és kellemesnek tartották. A hadügy ily nyomorúságos állapota a nemesség hanyatlásának — amely nemesség azonban továbbra is elfoglalta a hadseregben az összes magas polcokat — és a gyorsan felbomlása felé haladó egész „régi rend" általános ziláltságának volt a következménye. Magukbanvéve ezek az *általános* okok teljesen elegendők voltak arra, hogy a hétéves háborúnak Franciaország részére kedvezőtlen fordulatot adjanak. Kétségtelen azonban, hogy a Soubise-hoz hasonló tehetségtelen tábornokok méginkább megszaporították a francia hadsereg sikertelenségre való kilátásait, melyeket az általános okok szabtak meg. Minthogy azonban Soubise Madame Pompadour segítségével tartotta magát, el kell ismerni, hogy a hiú marquise egyike volt azoknak a „tényezőknek", amelyek jelentékenyen *fokozták* az általános okoknak a hétéves háború idején az ügyek állására gyakorolt, Franciaország számára kedvezőtlen hatását.

De Pompadour marquise-t nem saját ereje tette erőssé, hanem a király hatalma, aki alárendelte magát az ő akaratának. Lehet-e vajjon mondani, hogy XV. Lajos jelleme éppen olyan volt, amilyennek Franciaország társadalmi viszonyainak általános fejlődési menete szerint lennie kellett? Nem, ugyanilyen fejlődési menet mellett lehetett volna oly király a helyén, aki nőkkel szemben másképen viselkedett volna. Sainte-Beuve azt mondaná, hogy ehhez elegendő lett volna homályos és megfoghatatlan fiziológiai okok működése. És igaza is lett volna. De ha ez így van, akkor ebből az következik, hogy ezek a homályos fiziológiai okok, melyek kihatottak a hétéves háború menetére és kimenetelére, ezzel hatást gyakoroltak Franciaország további fejlődésére is, amely másként folyt volna le, ha a hétéves háború nem fosztotta volna meg gyarmatai nagyobb részétől. Az a kérdés merül most fel, nem mond-e ellent ez a következtetés a társadalmi fejlődés törvényszerűsége fogalmának?

Nem, semmiképpen sem. Bármily kétségtelen is a személyes sajátosságok hatása a felhozott esetekben, nem kevésbbé kétségtelen az is, hogy e hatás *csakis az adott társa-*

dalmi viszonyok között következhetett be. A Rossbach melletti csata után a franciák rettenetesen felháborodtak Soubise pártfogója ellen. Napról-napra nagyszámú, fenyegetésekkel és sértésekkel tele névtelen levelet kapott. Ez nagyon felingerelte Pompadour úrhölgyet, álmatlanságban kezdett szenvedni.* De mindennek ellenére tovább támogatta Soubise-t. 1762-ben egyik hozzáírott levelében megjegyezte, hogy ő nem váltotta be a beléhelyezett reményeket s hozzáfűzte: „De ne féljen semmitől, én gondoskodom az ön érdekeiről és törekedni fogok, hogy kibékítsem önt a királlyal".** Amint látható, nem hajolt meg a közvélemény előtt. Miért nem hajolt meg? Valószínűleg azért, mert az akkori francia társadalomnak *nem volt meg a lehetősége arra*, hogy meghajlásra *kényszerítse őt*. De miért nem tudta ezt megtenni az akkori francia társadalom? Önnön szervezete akadályozta meg őt ebben, amely viszont Franciaország akkori társadalmi erőviszonyaitól függött. Következésképpen az erőviszonyok magyarázzák meg végső fokon azt a körülményt is, hogy XV. Lajos jelleme és kedveseinek szeszélyei oly szomorú módon befolyásolhatták Franciaország sorsát. Hiszen, ha nem a királynak lett volna annyira gyengéje a női nem, hanem valamelyik királyi szakácsnak vagy istállószolgának, akkor ennek semmiféle történelmi jelentősége sem lett volna. Világos, hogy a dolog itt nem személyek gyengéjén múlott, hanem e személyek társadalmi helyzetén. Az olvasó megérti, hogy ez a megfontolás valamennyi többi, fent felsorolt példára is alkalmazható. Ezekben a megfontolásokban csupán azt kell megváltoztatni, ami megváltoztatandó, Franciaország helyébe például Oroszországot kell állítani, Soubise helyébe Buturlint stb. Éppen ezért nem ismételjük meg e fejtegetéseket.

Ebből következik, hogy a személyiségek jellemük sajátosságainál fogva befolyásolhatták a társadalom sorsát. Sőt befolyásuk olykor igen jelentős, de az ily befolyás lehetőségét és mértékét is a társadalom szervezete, erőinek kölcsönös viszonya határozza meg. A személyiség jelleme csak ott, csak akkor és csak annyiban „tényezője" a társadalmi

* Lásd Mémoires de madame du Hausset. Párizs 1824 181. old.
** Lásd Lettres de la marquise de Pompadour. London 1772. I. köt. 92. old.

fejlődésének ahol, amikor és amennyiben ezt a társadalmi viszonyok megengedik neki.

Azt vethetik ellenünk, hogy a személyes befolyás mértéke a személyiség képességeitől is függ. Egyetértünk ezzel. De a személyiség csupán akkor tudja kifejteni tehetségét, ha az ehhez szükséges pozíciót foglalja el a társadalomban. Miként volt lehetséges, hogy Franciaország sorsa oly ember kezében volt, akinek semmiféle tehetsége és kedve nem volt arra, hogy a társadalmat szolgálja? Azért, mert olyan volt Franciaország társadalmi szervezete. Ez a szervezet határozza meg minden adott időben azt a szerepet — és következésképpen azt a társadalmi jelentőséget is, — amely a tehetséges vagy tehetségtelen személyiségeknek osztályrészül juthat.

Ha azonban a személyiségek szerepét a társadalom szervezete határozza meg, akkor e szerep által meghatározott társadalmi befolyásuk miképpen mondhat ellent a társadalmi fejlődés törvényszerűségéről való fogalomnak? E társadalmi befolyás nemcsak nem mond ellent e fogalomnak, hanem legkifejezőbb illusztrációinak egyike.

Itt azonban meg kell jegyeznünk a következőket. A személyiségek társadalmi befolyásának lehetősége, amelyet a társadalom szervezete szab meg, ajtót nyit annak a befolyásnak, amelyet az úgynevezett *véletlenségek* gyakorolnak a népek történelmi sorsára. XV. Lajos kéjencsége szervezete állapotának szükségszerű következménye volt. Ez az állapot azonban Franciaország fejlődésének általános menetéhez való viszonylatban *véletlen* volt. De, mint láttuk, mégsem maradt hatás nélkül Franciaország további sorsára és maga is egyike lett azoknak az okoknak, amelyek e sorsot meghatározták. Mirabeau halálát természetesen teljesen törvényszerű kóros folyamatok okozták. E folyamatok szükségszerűsége azonban egyáltalán nem Franciaország fejlődésének általános menetéből fakadt, hanem a híres szónok szervezetének bizonyos egyéni sajátosságaiból és azokból a fizikai feltételekből, amelyek között megtértözte magát. Franciaország általános fejlődésmenetéhez való viszonylatban e sajátosságok és feltételek *véletlenek*. Mirabeau halála mégis kihatott a forradalom további menetére és azoknak az okoknak egyike lett, amelyek e menetet meghatározták.

Még meglepőbb a véletlen okok hatása II. Frigyes fent leírt esetében, aki csupán Buturlin határozatlanságának következtében menekült ki a felette súlyos helyzetből. Buturlin kinevezése még Oroszország fejlődéséhez való viszonylatban is véletlen lehetett a szó általunk meghatározott értelmében, de Poroszország fejlődésének általános menetéhez természetesen semmi köze sem volt. És mégsem valószínűtlen az a feltevés, hogy Buturlin határozatlansága szabadította ki Frigyest kétségbeejtő helyzetéből. Ha Buturlin helyében Szuvorov lett volna, akkor Poroszország történelme talán másként folyt volna le. Eszerint tehát államok sorsa néha véletlenektől függ, melyeket *másodfokú véletleneknek* lehet nevezni. „Minden véges dologban megvan a véletlen valamely eleme" — mondotta Hegel. A tudományban csakis „végesekkel" van dolgunk; ezért lehet azt mondani, hogy minden folyamatban, melyet a tudomány vizsgál, megvan a véletlen valamely eleme. Nem zárja-e ez ki a jelenségek tudományos megismerésének lehetőségét? Nem. A *véletlen viszonylagos valami.* Csupán a *szükségszerű* folyamatok keresztezési pontján lép fel. Az európaiaknak Amerikában való megjelenése Mexikó és Peru lakosai számára *véletlen* volt abban az értelemben, hogy nem következett ez országuk társadalmi fejlődéséből. Nem volt azonban véletlen a tengeri hajózás iránti vonzalom, amely a középkor végén magával ragadta a nyugateurópaiakat; nem volt véletlen az a körülmény, hogy az európaiak ereje könnyen legyűrte a bennszülöttek ellenállását. Nem voltak véletlenek Mexikó és Peru európaiak általi meghódításának következményei sem; e következményeket végső eredményében két erőnek: egyfelől a meghódított országok gazdasági helyzetének és másfelől a hódítók gazdasági helyzetének eredője határozta meg. Ezek az erők pedig, és eredőjük is, szigorú tudományos vizsgálódás tárgyai lehetnek.

A hétéves háború véletlenei erősen befolyásolták Poroszország további történetét. De befolyásuk egyáltalán nem ilyen lett volna, ha Poroszországot fejlődése más stádiumában érik. A véletlenek következményeit itt is két erő eredője határozta meg: egyfelől Poroszország társadalmi és politikai állapotáé és másfelől a reá befolyást gyakorló európai államok társadalmi és politikai állapotáé. Követ-

kezésképpen a véletlen itt sem zavarja semmikép a jelenségek tudományos vizsgálatát.

Most már tudjuk, hogy a személyiségek gyakran nagy befolyással vannak a társadalom sorsára, de hogy ezt a befolyást a társadalom belső felépítése és más társadalmakhoz való viszonya határozza meg. Ezzel azonban még mindig nem merült ki a személyiség történelmi szerepének kérdése. Szemügyre kell vennünk még más oldalról is.

Sainte-Beuve azt gondolta, hogy az általa megjelölt kisebbjelentőségű és homályos okok elegendő mennyiségének jelenléte esetén a francia forradalomnak oly kimenetele lehetett volna, amely *ellentétes* azzal, amelyet mi ismerünk. Ez nagy tévedés. Bármily tekervényes szövevénnyé egyesültek volna is a kis pszichológiai és fiziológiai okok, semmiesetre sem küszöbölhették volna ki azokat a nagy társadalmi szükségleteket, amelyek a francia forradalmat előidézték, de mindaddig, amíg e szüségletek kielégíthetetlenek maradtak volna, Franciaországban nem szűnt volna meg a forradalmi mozgalom. Ahhoz, hogy e mozgalom kimenetele ellentétes lehessen azzal, amilyen a valóságban volt, a szüségleteket más, velük ellentétes szükségletekkel kellett volna helyettesíteni; ezt pedig magától értetődön kis okok semmiféle kombinációja sem tudta volna soha létrehozni.

A francia forradalom okai a *társadalmi viszonyok* sajátosságaiban rejlettek, a Sainte-Beuve által feltett kis okok pedig csakis egyes emberek *egyéni sajátosságaiban* gyökerezhettek. A társadalmi viszonyok végső oka a termelőerők állapotában rejlik. Ez legfeljebb csak abban az értelemben függ az egyes emberek egyéni sajátosságaitól, hogy ezeknek az embereknek több vagy kevesebb tehetségük van technikai tökéletesítésekre, felfedezésekre és találmányokra. Sainte-Beuve nem ily sajátosságokra gondolt. Valamennyi egyéb lehetséges sajátosság viszont nem biztosít egyes emberek számára közvetlen befolyást a termelőerők állapotára, következésképpen azokra a társadalmi viszonylatokra sem, amelyeket a termelőerők ez állapota határoz meg, vagyis a *gazdasági viszonyokra*. Bármilyenek legyenek is az adott személyiség sajátosságai, nem tudja megszüntetni az adott gazdasági viszonyokat, mihelyt ezek megfelelnek a termelőerők adott állapotának. A személyiség egyéni sajátosságai

azonban többé vagy kevésbbé alkalmassá teszik őt ama társadalmi szükségletek kielégítésére, amelyek az adott gazdasági viszonyok alapján jönnek létre, vagy arra, hogy a szükségletek e kielégítése ellen működjék. A XVIII. század végén Franciaország legsürgősebb társadalmi szükséglete az volt, hogy az elavult politikai intézményeket másokkal, új gazdasági struktúrájának megfelelőbbekkel helyettesítse. Az akkori idők legkiválóbb és legértékesebb közéleti férfiai éppen azok voltak, akik mindenki másnál jobban tudtak közreműködni a legsürgősebb szükséglet kielégítésében. Tegyük fel, hogy Mirabeau, Robespierre és Bonaparte ilyen férfiak voltak. Mi történt volna, ha időelőtti halála nem távolította volna el Mirabeaut a politikai színtérről? Az alkotmányos monarchia pártja tovább tartotta volna meg nagy erejét; a köztársaságiakkal szembeni ellenállása ezért erélyesebb lett volna. De ez lett volna az egész. Semmiféle Mirabeau sem gátolhatta meg akkor a köztársaságiak győzelmét. Mirabeau ereje teljesen a nép iránta érzett rokonszenvén és beléhelyezett bizalmán alapult, a nép pedig köztársaságra törekedett, mert az udvar a régi rend makacs védelmezésével maga ellen ingerelte őt. Mihelyt a nép meggyőződött volna arról, hogy Mirabeau nem rokonszenvezik az ő köztársasági törekvéseivel, maga sem rokonszenvezett volna többé Mirabeau-val és a nagy szónok ekkor elvesztette volna csaknem minden befolyását, azután pedig minden valószínűség szerint áldozatul esett volna annak a mozgalomnak, amelyet hasztalan igyekezett volna feltartóztatni. Körülbelül ugyanezt lehet mondani Robespierre-ről is. Tegyük fel, hogy teljesen pótolhatatlan erő volt saját pártjában. De semmiesetre sem ő volt a párt egyetlen ereje. Ha, mondjuk, 1793 januárjában véletlenül tégla esett volna a fejére és megölte volna őt, természetesen másvalaki foglalta volna el a helyét, és ha ez a másvalaki minden tekintetben kevesebbet is ért volna nála, az események mégis *ugyanabban az irányban* haladtak volna, amelyben haladtak Robespierre életében. A girondisták például bizonyára ebben az esetben sem kerülték volna el a bukást, de lehetséges, hogy Robespierre pártja valamivel hamarabb veszítette volna el a hatalmat, úgyhogy mi ma nem a thermidori,[21] hanem a floréali, prairiali vagy a messidori[22] reakcióról beszélnénk. Akadnak talán olyanok, akik azt mondják, hogy

Robespierre kérlelhetetlen terrorizmusával gyorsította, nem pedig késleltette pártja bukását. Nem szándékozunk itt megvizsgálni ezt a feltevést, hanem olybá vesszük, mintha teljesen indokolt lenne. Ebben az esetben azt kell feltennünk, hogy Robespierre pártjának bukása nem thermidorban következett volna be, hanem fructidor, vendémiaire vagy brumaire folyamán. Szóval lehet, hogy előbb, lehet, hogy később, de mégis feltétlenül bekövetkezett volna, mert az a népréteg, amelyre ez a párt támaszkodott, semmiképpen sem volt felkészülve tartós uralomra. Olyan eredményekről azonban, melyek „ellentétesek" volnának azokkal, amelyek Robespierre energikus közreműködése mellett bekövetkeztek, semmiesetre sem lehetett volna szó.

Ezek abban az esetben sem következhettek volna be, ha Napoleont, mondjuk, az arcole-i csatában golyó teríti le. Azt, amit ő az itáliai és más hadjáratokban végbevitt, végbevitték volna más tábornokok. Ezek valószínűleg nem adták volna tanujelét olyan képességeknek, mint ő és nem arattak volna olyan fényes diadalokat. De a francia köztársaság mégis győztesként került volna ki akkori háborúiból, mert katonái hasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint az összes többi európai katonák. Ami Brumaire 18-át[23] és Franciaország belső életére gyakorolt hatását illeti, *lényegében* valószínűleg itt is ugyanaz lett volna az események általános menete és kimenetele, mint Napoleon alatt. A thermidor 9-e által halálosan megsebesült köztársaság lassan haldokolt. A direktórium nem tudta helyreállítani a rendet, melyre a burzsoázia most mindennél jobban szomjúhozott, miután megszabadult a felsőbb rendek uralmától. A rend helyreállításához *„jó kardra"* volt szükség, ahogy Sieyès mondotta. Eleinte azt hitték, hogy a jótevő kard szerepét Joubert tábornok fogja játszani, amikor azonban ez Novinál elesett, Moreauról, Macdonaldról, Bernadotte-ról beszéltek.* Napoleonról csak utóbb kezdtek beszélni és ha ő is elesett volna, mint Joubert, említést sem tettek volna róla többé és valamely más „kardot" húztak volna ki. Magától értetődik, hogy annak az embernek, akit az események a diktátor rangjára emeltek, a maga részéről fáradhatatlanul a hatalomra kel-

* *Broc, vicomte de* La vie en France sous le Premier Empire. Párizs 1895. 35—36. old.

lett törnie, erélyesen előrelökve és kíméletlenül elnyomva mindenkit, aki útját állja. Bonapartenak vasenergiája volt s céljai elérése érdekében semmitől sem riadt vissza. De kívüle akkor nem kevés más energikus, tehetséges és becsvágyó egoista is élt. A hely, amelyet elfoglalnia sikerült, bizonyára nem maradt volna betöltetlenül. Tegyük fel, hogy az a másik tábornok, aki ezt a helyet elfoglalta volna, békeszeretőbb lett volna Napoleonnál, nem állította volna talpra maga ellen egész Európát és ezért a Tuileriákban és nem Szent Ilona-szigetén halt volna meg. A Bourbonok akkor egyáltalán nem tértek volna vissza Franciaországba; számukra persze az ilyen eredmény „*ellentéte*" lett volna annak, ami a valóságban bekövetkezett. Franciaország egész belső életéhez való viszonylatban azonban kevéssé tért volna el a tényleges eredménytől. A „jó kard", miután a rendet helyreállította és a burzsoázia uralmát biztosította volna, kaszárnyaszokásaival és despotizmusával hamarosan terhére lett volna a burzsoáziának. Liberális mozgalom vette volna kezdetét, hasonló ahhoz, amely a restauráció alatt következett be, a harc fokozatosan fellángolt volna és mivel a „jó kardok" nem igen tűnnek ki engedékenységgel, lehetséges, hogy az erényes Lajos Fülöp nem 1830-ban, hanem 1820-ban vagy 1825-ban telepedett volna gyengéden szeretett rokonai trónjára. Az események menetében bekövetkezett mindeme változások részben befolyásolhatták volna Európa további, politikai és ennek révén gazdasági életét is. De a forradalmi mozgalom végleges kimenetele mégis semmiesetre sem lett volna „*ellentétes*" a tényleges kimenetellel. A befolyásos személyiségek eszük és jellemük különössége révén megváltoztathatják az *események individuális arculatát és egyes részleges következményeit*, de nem változtathatják meg általános *irányukat*, amelyet más erők határoznak meg.

VII.

Mindezeken kívül a következőket kell még megjegyezni. Amikor a nagy személyiségeknek a történelemben játszott szerepét mérlegeljük, csaknem mindig bizonyos optikai csalódásnak esünk áldozatul, amire hasznos lesz olvasóink figyelmét felhívni.

Amikor Napoleon a társadalmi rendet megmentő „jó kard" szerepében fellépett, ezzel valamennyi többi tábornokot eltávolította ettől a szereptől, akik közül egyesek talán ugyanúgy, vagy csaknem ugyanúgy játszották volna ezt a szerepet, mint ő. Mihelyt az energikus katonai kormányzóra irányuló társadalmi szükséglet ki volt elégítve, a társadalmi szervezet valamennyi többi katonai talentum előtt elzárta a katonai kormányzó pozíciójához vezető utat. A társadalmi szervezet ereje oly erővé lett, amely nem kedvezett más efajta talentumok felmerülésének. Ennek következtében áll elő az az optikai csalódás, amelyről szólunk. Napoleon *személyes* ereje szerfelett megnagyítva jelenik meg előttünk, mert neki tulajdonítjuk azt az egész *társadalmi* erőt, amely ezt a személyes erőt kiemelte és alátámasztotta. Valami egészen különlegesnek tünik fel számunkra, mert más, hozzá hasonló erők nem mentek át a *lehetőségből* a *valóságba*. És amikor azt mondják nekünk: mi lett volna akkor, ha Napoleon nem lett volna, *képzeletünk* megzavarodik és úgy tünik fel számunkra, hogy nélküle nem következhetett volna be az az egész társadalmi mozgalom, amelyen ereje és befolyása alapult.

Az emberiség szellemi fejlődésének történetében hasonlíthatatlanul ritkábban akadályozza meg az egyik személyiség sikere a másik sikerét. De ott sem vagyunk mentesek az említett optikai csalódástól. Amikor a társadalom adott helyzete szellemi szóvivői elé bizonyos feladatokat állít, e feladatok mindaddig lekötik a kiváló szellemek figyelmét, amíg nem sikerül nekik megoldaniok őket. Mihelyt azonban ez sikerült nekik, figyelmük más tárgy felé irányul. Amikor *A* talentum *X* feladatot megoldotta, ezzel erről a már megoldott feladatról más, *Y* feladatra irányítja *B* talentum figyelmét. És amikor azt kérdezik tőlünk, mi lett volna akkor, ha *A* meghalt volna anélkül, hogy sikerült volna megoldania *X* feladatot, azt képzeljük, hogy a társadalom szellemi fejlődésének fonala megszakadt volna. Elfelejtjük, hogy *A* halálának esetében *B* vagy *C* vagy *D* vállalta volna magára a feladat megoldását és ilymódon *A* időelőtti halála ellenére sem szakadt volna meg a szellemi fejlődés fonala.

Ahhoz, hogy valaki, akinek bizonyos fajtájú tehetsége van, a tehetsége segítségével nagy befolyást gyakoroljon az események menetére, két feltételnek kell adva lenni. Elő-

szor, tehetségének öt másoknál megfelelőbbé kell lennie az adott korszak társadalmi szükségletei számára: ha Napoleon katonai lángesze helyett Beethoven zenei zsenijével rendelkezett volna, persze, hogy nem lett volna belőle császár. Másodszor, a fennálló társadalmi rendnek nem szabad elzárnia a személyiség útját, akinek megvan az adott sajátossága, amely éppen ebben az időben szükséges és hasznos. Ugyanaz a *Napoleon* mint kevéssé ismert *Bonaparte* tábornok vagy ezredes halt volna meg, ha a régi rend hetvenöt évvel tovább állott volna fenn.* 1789-ben Davout, Desaix, Marmont és Macdonald *alhadnagyok* voltak; Bernadotte *őrmester* volt; Hoche, Marceau, Lefebvre, Pichegru, Ney, Masséna, Murat, Soult *altisztek* voltak; Augereau *vívómester;* Lannes *festőmunkás;* Gouvion-Saint-Cyr *színész;* Jourdan *házaló;* Bessières *fodrász;* Brune *betűszedő* volt; Joubert és Junot *joghallgatók* voltak; Kléber *építész* volt; Mortier a forradalomig nem lépett katonai szolgálatba.**

Ha a régi rend mindmáig fennállott volna, senkinek közülünk eszébe sem jutna most, hogy Franciaországban a mult század végén néhány színészben, betüszedőben, fodrászban, festőmunkásban, jogászban, házalóban és vívómesterben megvolt a *lehetőség,* hogy katonai tehetséggé váljék.***

Stendhal megjegyzi, hogy egy olyan ember, aki Tiziannal egyidőben, azaz 1477-ben született, 40 éven keresztül élhetett volna Raffaellel és Leonardo da Vincivel, akik közül az első 1520-ban és a második 1519-ben halt meg, sok évet tölthetett volna Correggióval együtt, aki 1534-ben halt meg, Michelangelóval, aki 1563-ig élt s csak 34 éves lett volna, amikor Giorgione meghalt; ismerhette volna Tintorettót,

* Meglehet, hogy Napoleon akkor talán Oroszországba ment volna, *ahová alig néhány évvel a forradalom előtt menni szándékozott.* Itt valószínűleg kitüntette volna magát a törökökkel vagy a kaukázusi hegyi lakókkal folytatott harcokban, de itt senki sem gondolt volna arra, hogy ez a szegény, de tehetséges tiszt kedvező körülmények között a világ urává válhatott volna.

** Lásd *Duruy,* Histoire de France. Párizs 1893. II. köt. 524—[illegible]. old.

*** XV. Lajos alatt a harmadik rendnek csupán egyetlen tagja, Chevert, tudta felvinni altábornagyi rangig. XVI. Lajos alatt a katonai előmenetelt még inkább megnehezítették az e rendből származók számára. Lásd *Rambeaud.* Histoire de la civilisation française. 6. kiadás II. köt. 226. old.

Bassanót, Veronését, Giulio Romanót és Andrea del Sartót szóval valamennyi nagy festő kortársa lehetett volna, kivéve azokat, akik a bolognai iskolához tartoztak, amely teljes száz esztendővel később lépett fel.* Éppígy mondhatjuk, hogy az az ember, aki Wouwermannal egyazon évben született, személyesen ismerhette volna Hollandia csaknem valamennyi nagy festőművészét** és hogy egy Shakespearerel egyidős ember a neves drámaírók egész sorával élt egyidőben.***

Régen megállapították már, hogy a tehetségesek mindenütt és mindig megjelennek, ahol és amikor megvannak azok a társadalmi feltételek, amelyek kedveznek fejlődésüknek. Ez azt jelenti, hogy minden tehetség, amely a *valóságban érvényesült*, vagyis minden egyes tehetség, amely *társadalmi erővé* lett, a *társadalmi viszonyok gyümölcse*. Ha pedig ez így van, akkor érthető, miért tudják a tehetséges emberek, amint mondottuk, csak az események egyéni arculatát, nem pedig általános irányukat megváltoztatni: *maguk is csupán ez irányzat következtében léteznek; ha ez az irányzat nem volna, soha nem lépték volna át azt a küszöböt, amely a lehetőséget elválasztja a valóságtól.*

Magától értetődik, hogy különböző tehetségek vannak. „Amikor a civilizáció fejlődésében megtett új lépés a művészet új fajtáját hívja létre, — mondja joggal Taine —, tucatjával tűnnek fel a társadalmi gondolatot csak felényire kifejező tehetségek egy vagy két lángész körül, akik tökéletesen fejezik ki azt".**** Ha valamiféle, Itália társadalmi, politikai és szellemi fejlődésének általános menetével nem

---

* Histoire de la peinture en Italie. Párizs 1889. 23—25. old.

** 1608-ban született Terborch, Brouwer és Rembrandt; 1610-ben Adriaen van Ostade és Ferdinand Bol; 1615-ben Van der Helst és Gerard Dou; 1620-ban Wouwerman; 1621-ben Weenix, Everdingen és Pynacker; 1624-ben Berghem; 1625-ben Paul Potter; 1626-ban Jan Steen; 1630-ban Ruijsdael és Moeau; 1637-ben Van der Heyden; 1638-ban Hobbema; 1639-ben Adriaen Van der Velde.

*** „Shakespeare, Beaumont, Fletcher, Jonson, Webster, Massinger, Ford, Middleton és Heywood, akik egyidőben vagy egymásután léptek fel, alkotják azt az új nemzedéket, amely kedvező helyzete következtében dúsan felvirágzott azon a talajon, amelyet az előző nemzedék fáradsága előkészített." *Taine* Histoire de la littérature anglaise. Párizs 1866. I. köt. 467—468. old.

**** *Taine* Histoire de la littérature anglaise. Párizs 1866. II. köt.

kapcsolatos mechanikus vagy fiziológiai okok még gyermekkorukban megölték volna Raffaelt, Leonardo da Vincit és Michelangelót, az olasz művészet kevésbbé tökéletes lenne, de fejlődésének általános irányzata a renaissance korában ugyanaz maradt volna. Nem Raffael, Leonardo da Vinci és Michelangelo teremtették meg ezt az irányzatot; csupán legkiválóbb kifejezői voltak. Igaz, hogy a zseniális ember körül rendszerint egész iskola alakul ki, amikor is tanítványai igyekeznek elsajátítani legkisebb műfogásait is; ezért az a rés, amelyet Raffael, Leonardo da Vinci és Michelangelo korai halála a renaissance korának olasz művészetén ütött volna, erősen befolyásolta volna e művészet további történetének sok másodrendű sajátosságát. De ez a történet sem változott volna meg lényegében, hacsak valamilyen általános okokból kifolyólag nem következett volna be valamely lényegbevágó változás Itália szellemi fejlődésének általános menetében.

Tudjuk azonban, hogy a mennyiségi különbségek végül minőségi különbségekbe csapnak át. Ez mindenütt igaz, következésképpen igaz a történelemben is. Az adott áramlat a művészetben minden csak valamennyire is jelentős visszatükröződés nélkül maradhat, ha a körülmények kedvezőtlen összetalálkozása egymásután ragad el több tehetséges embert, akik a folyamat kifejezői lehettek volna. De az ilyen emberek idöelötti vesztе csakis abban az esetben gátolja meg az áramlat művészi kifejezésre juttatását, ha nem éléggé mély ahhoz, hogy új tehetségeket hozzon napfényre. Minthogy pedig minden adott irodalmi és művészeti irányzat mélységét azon osztály vagy réteg számára való jelentősége, melynek ízlését visszatükrözi, és ez osztály vagy réteg társadalmi szerepe határozza meg, végeredményben itt is minden a társadalmi fejlődés menetétől és a társadalmi erők kölcsönös viszonyától függ.

VIII.

A vezető emberek személyes sajátosságai határozzák meg tehát a történelmi események egyéni arculatát és az általuk megjelölt értelemben vett véletlen eleme mindig játszik bizonyos szerepet az események menetében, melynek

irányát végső eredményben az ugynevezett általános okok, vagyis a valóságban a termelőerők fejlődése és az embereknek a termelés társadalmi gazdasági folyamatában a termelőerők által meghatározott kölcsönös viszonyai határozzák meg. A véletlen jelenségek és a hírneves emberek személyes sajátosságai hasonlíthatatlanul szembetűnőbbek, mint a mélyenfekvő általános okok. A XVIII. század kevéssé mélyedt el ezekbe az általános okokba és a történelmet a történelmi személyiségek tudatos tetteivel és „szenvedélyeivel" magyarázta. E század filozófusai azt állították, hogy a történelem a legcsekélyebb jelentőségű okok befolyása alatt teljesen más utakon haladhatott volna, — így például annak következtében, hogy valamelyik uralkodó fejében valamely „atom" megbontotta volna a rendet (oly gondolat, mely nem egyszer merül fel a Système de la Nature-ben).[24]

A történelemtudomány új irányának védelmezői azt kezdték bizonyítgatni, hogy a történelem minden „atom" ellenére sem folyhatott le másként, mint ahogy lefolyt a valóságban Azon törekvésükben, hogy az általános okok hatását a lehetőség szerint jobban kiemeljék, figyelmen kívül hagyták a történelmi személyiségek egyéni sajátosságainak jelentőségét. Náluk a dolog úgy festett, hogy a történelmi események hajszálnyira sem változtak volna meg, ha az egyik személyt többé vagy kevésbbé tehetséges másik váltotta volna fel.* Mihelyt azonban e feltevést megengedjük, feltétlenül el kell ismernünk, hogy a *személyes elemnek egyáltalán semmi jelentősége sincs a történelemben* és hogy a történelemben minden az általános okok, a történelmi folyamat általános törvényei hatására vezethető vissza. Ez oly végletvolt, amely egyáltalán semmi helyet sem hagyott az igazság azon része számára, amely az ellenkező felfogásban rejlett. Az ellenkező felfogás azonban éppen emiatt tartotta meg bizonyos létjogosultságát. E két felfogás összeütközése antinómia formáját vette fel, melynek első tagja az általános törvények, második tagja pedig a személyisé-

* Vagyis akkor festett a dolog úgy, amikor a történelmi események törvényszerűségéről kezdtek elmélkedni. Amikor azonban egyesek közülük egyszerűen leírták e jelenségeket, olykor még túlzottan nagy jelentőséget is tulajdonítottak a személyes elemnek. Bennünket azonban most nem leírásaik, hanem okfejtéseik érdekelnek.

gek tevékenysége volt. Az antinómia második tagjának nézőpontjából a történelem véletlenek egyszerű láncolata volt; az antinómia első tagjának nézőpontjából úgy látszott, hogy az általános okok hatása határozta meg a történelmi események egyéni vonásait is. Ha azonban az események egyéni vonásait az általános okok befolyása határozza meg s nem függnek a történelmi személyiségek személyes sajátosságaitól, ebből az következik, hogy ezeket a vonásokat *az általános okok határozzák meg* és nem változhatnak meg, bármennyire változnának is e személyiségek. Az elmélet *ilymódon fatalisztikus* jelleget ölt.

Ez nem kerülte el az elmélet ellenfelei figyelmét. Sainte-Beuve Bossuet[25] történelmi nézeteivel hasonlította össze Mignet történelmi nézeteit. Bossuet úgy vélte, hogy az az erő, amelynek hatása alatt a történelmi események végbemennek, felülről jön s hogy ezek az események isteni akarat kifejezései. Mignet ezt az erőt az emberi szenvedélyekben kereste, amelyek a történelmi eseményekben a természeti erők kérlelhetetlenségével és elháríthatatlanságával lépnek fel. De mindketten oly jelenségek láncolatának tekintették a történelmet, amelyek semmiesetre sem lehettek volna mások; mindketten fatalisták; a filozófus e tekintetben közelállott a paphoz (le philosophe se rapproche du prêtre).

Ez a szemrehányás indokolt maradt mindaddig, amíg a társadalmi jelenségek törvényszerűségének tana nullával vette egyenlőnek a kiváló történelmi személyiségek személyes sajátosságainak az eseményekre gyakorolt befolyását. És ennek a szemrehányásnak annál erősebb benyomást kellett előidéznie, mert az új iskola történészei, hasonlóan a XVIII. század történészeihez és filozófusaihoz, *az emberi természetet* olyan legfelsőbb instanciának tartották, amelyből származtak és amelynek alá voltak rendelve a történelmi haladás összes *általános okai*. Minthogy a francia forradalom megmutatta, hogy a történelmi eseményeket nem kizárólag az emberek *tudatos* cselekedetei határozzák meg, Mignet, Guizot és ugyanezen irányzathoz tartozó más tudósok a *szenvedélyek* hatását állították előtérbe, amelyek gyakran lerázzák magukról a *tudat* minden *ellenőrzését*. Ha azonban a szenvedélyek a történelmi események legvégsőbb és legáltalánosabb okai, miért nincs akkor Sainte-Beuve-nek igaza, aki azt állítja, hogy a francia forradalomnak más,

azzal ellentétes kimenetelű lehetett volna, mint amelyet mi ismerünk, ha egyszer akadtak volna olyan személyiségek, akik a francia népnek oly szenvedélyeket tudtak volna sugalmazni, melyek ellentétesek lettek volna azokkal, amelyek mozgatták? Mignet azt mondaná: mert más szenvedélyek éppen az emberi természet tulajdonságai következtében nem tudták akkor magukkal ragadni a franciákat. Ez bizonyos értelemben igaz volna. De ennek az igazságnak erősen fatalisztikus árnyalata volna, minthogy egyjelentőségű lenne azzal a tétellel, hogy az emberi természet *általános* tulajdonságai minden részletében előre meghatározzák az emberiség történelmét. A fatalizmus itt mintegy az *egyéninek az általánosban* való feloldódásának eredménye lenne. Egyébként a fatalizmus mindig az ily feloldódás eredménye. Azt mondják: „ha minden társadalmi jelenség szükségszerű, akkor tevékenységünknek semmiféle jelentősége sem lehet". Ez egy helyes gondolatnak helytelen megfogalmazása. Így kell mondani: ha minden az *általános* közvetítésével történik, akkor az *egyesnek* — az én erőfeszítésemet is beleértve — semmiféle jelentősége sincs. *Ez* a következtetés helyes, csak helytelenül élnek vele. Semmiféle értelme sincs, ha a modern materialista történelmi felfogásra alkalmazzák, amelyben van helye az *egyesnek* is. De indokolt volt a restauráció korabeli francia történészek nézeteire való alkalmazásában.

Ma már nem lehet az emberi természetet a történelmi haladás végső és legáltalánosabb okának tekinteni: ha változatlan, akkor nem magyarázhatja meg a történelem felettébb változékony menetét, ha pedig változik, akkor nyilvánvaló, hogy változásait a történelmi haladás szabja meg. Ma az emberiség történelmi haladása végső és legáltalánosabb okának a termelőerők fejlődését kell tekinteni, amelyek megszabják az emberek társadalmi viszonylataiban egymásután következő változásokat. Emellett az *általános* ok mellett *különös* okok is hatnak, az a *történelmi helyzet* tudniillik, amelyben az adott népnél a termelőerők fejlődése folyik és amelyet magát végső fokon ugyanezen erők más népeknél való fejlődése, vagyis ugyanez az általános ok hoz létre.

Végül a *különös* okok befolyását *egyes* okok, t. i. a közéleti személyiségek személyes sajátosságai és egyéb „véletlenek" hatása egészíti ki, amelyek révén az események vé-

gül megkapják *egyéni arculatukat*. Az *egyes* okok nem hozhatnak gyökeres változásokat létre az *általános* és *különös* okok hatásában, amelyek ezenfelül az egyes okok befolyásának irányát és határait is megszabják. De mindemellett kétségtelen, hogy a történelemnek más arculata lett volna, ha a rá befolyást gyakorló egyes okokat más, ugyanily fajtájú okok pótolták volna.

Monod és Lamprecht mindmáig az emberi természet álláspontján állnak. Lamprecht kategórikusan és nem egyszer jelentette ki, hogy véleménye szerint a társadalmi pszichikum a történelmi jelenségek alapoka. Ez nagy tévedés s e tévedés következtében „a társadalmi élet teljes egészé"-nek tekintetbevételére irányuló, önmagábanvéve igen dicséretreméltó kívánság csupán tartalmatlan, bár duzzadt eklekticizmushoz vagy — a legkövetkezetesebbeknél — az ész és az érzelem viszonylagos jelentőségéről szóló, Kablicféle elmélkedésekhez vezethet.

De térjünk vissza tárgyunkhoz. A nagy ember nem azáltal nagy, hogy személyes sajátosságai egyéni arculatot adnak a nagy történelmi eseményeknek, hanem azáltal, hogy oly sajátosságai vannak, amelyek őt leginkább képessé teszik arra, hogy szolgálja kora ama nagy társadalmi szükségleteit, amelyek az általános és különös okok befolyása alatt jönnek létre. Carlyle a hősökről szóló híres munkájában *kezdeményezőknek* (beginners) nevezi a nagy embereket. Ez igen sikerült megjelölés. A nagy ember igenis azért kezdeményező, mert *tovább* lát a többieknél, *erősebben* akar, mint a többiek. Megoldja azokat a tudományos feladatokat, amelyeket a társadalom szellemi fejlődésének megelőző menete napirendre tűzött; rámutat az új társadalmi szükségletekre, melyeket a társadalmi viszonyok megelőző fejlődése hozott létre; megragadja a kezdeményezést e szükségletek kielégítésére. Hős. Nem abban az értelemben hős, hogy meg tudná állítani vagy meg tudná változtatni a dolgok természetes menetét, hanem abban az értelemben, hogy tevékenysége e szükségszerű és tudattalan menet tudatos és szabad kifejezése. Ebben rejlik minden jelentősége, ebben rejlik minden ereje. Ez azonban kolosszális jelentőség, óriási erő.

Bismarck azt mondotta, hogy nem tudunk történelmet csinálni, hanem meg kell várnunk, míg megcsinálódik. De hát ki csinálja a történelmet? A *társadalmi ember* csinálja,

aki *egyetlen „tényezője"*. A társadalmi ember maga teremti meg a saját, vagyis társadalmi viszonyait. Ha pedig az adott időben éppen ilyen és nem más viszonyokat teremt meg, ez, magától értetődik, nem ok nélkül történik; ezt a termelőerők állapota határozza meg. Semmiféle nagy ember sem tud a társadalomra oly viszonyokat kényszeríteni, amelyek *már* nem felelnek meg az erők állapotának, avagy *még* nem felelnek meg neki. Ebben az értelemben valóban nem tud történelmet csinálni s ebben az esetben hasztalan tolná előbbre órája mutatóját; nem gyorsítaná meg az idő folyását és nem is fordítaná vissza. Itt teljesen igaza van Lamprechtnek: Bismarck még hatalma tetőpontján sem tudta volna visszavezetni Németországot a terménygazdálkodáshoz.

A társadalmi viszonyoknak megvan a saját logikájuk: amíg az emberek adott kölcsönös viszonylatokban élnek, feltétlenül így és nem másként fognak érezni, gondolkodni és cselekedni. Ez ellen a logika ellen szintén hasztalan harcolna a kiváló társadalmi személyiség: a dolgok természetes menete (vagyis a társadalmi viszonyok ugyane logikája), semmivé tenné minden erőfeszítését. Ha azonban tudom, mely irányban változnak a társadalmi viszonyok a termelés társadalmi és gazdasági folyamatában bekövetkezett változások segítségével, akkor azt is tudom, mely irányban fog megváltozni a társadalmi pszichikum is; következésképpen megvan a lehetőségem arra, hogy befolyást gyakoroljak reá. Befolyást gyakorolni a társadalmi pszichikumra annyi, mint a történelmi eseményekre gyakorolni befolyást. Bizonyos értelemben tehát mégis *csinálhatok történelmet* és nem kell várnom, míg *„megcsinálódik"*.

Monod úgy véli, hogy a történelemben tényleg fontos események és személyiségek csupán mint az intézmények és gazdasági viszonyok fejlődésének jelei és szimbolumai fontosak. Ez helyes, bár nagyon nem szabatosan kifejezett gondolat, de éppen azért, mert a gondolat helyes, indokolatlan a nagy emberek tevékenységének az említett feltételek és intézmények *„lassú fejlődésével"* való szembeállítása. „A gazdasági viszonyok" többé vagy kevésbbé lassú változása időszakonként annak a szükségessége elé állítja a társadalmat, hogy intézményeit többé vagy kevésbbé gyorsan **átalakítsa. Ez az átalakítás soha nem következik be „ön-**

magától": mindig *emberek* beavatkozását követeli meg, akik előtt ilyetén módon nagy társadalmi feladatok merülnek fel. Nagy embereknek éppen azokat nevezik, akik a többieknél inkább segítik elő e feladatok megoldását. A *feladat megoldása* azonban nem jelenti csupán azt, hogy valaki „szimboluma" és „jele" annak, hogy a feladat meg van oldva.

Úgylátszik, hogy Monod főként azért fogalmazta meg szembeállítását, mert csábította őt a kellemes *„lassú"* szócska. Ezt a szócskát nagyon sok mai evolucionista szereti. *Pszichológiailag* érthető ez az elöszeretet: *szükségszerűen* születik meg a mértékletesség és pontosság megbízható környezetében. *Logikailag* azonban nem állja ki a kritikát, ahogy Hegel azt már bebizonyította.

És nemcsak egyedül a „kezdeményezők" előtt, nemcsak egyedül a „nagy" emberek előtt áll nyitva a cselekvés széles mezeje. Mindenki számára nyitva áll, akinek szeme van, hogy lásson, füle, hogy halljon és szíve, hogy szeresse embertársait. A *nagy* fogalma viszonylagos fogalom. Erkölcsi értelemben mindenki nagy, aki, hogy az evangélistával szóljunk: „lelkét áldozza társaiért".

JEGYZETEK

[1] **Kabe, I. I.** — álnév, Jusov (1848—1893) orosz narodnyik író. — 5. old.

[2] *„Tiszteletreméltó szociológus."* — Michajlovszkij, N. K.-ról van itt szó (1842—1904), a narodnyikok ismert ideológusáról, aki mindjárt Kablic fentemlített cikkének megjelenése után az *Irodalmi Jegyzetek*-ben (1878) felelt erre a cikkre. — 5. old.

[3] *Lanson, Gustave* (1857—1934) — francia irodalomtörténész. — 7. old.

[4] *Stammler, Rudolf* (szül. 1856) — német filozófus, újkantiánus; tagadta a törvényszerűséget a történelmi folyamatban. — 8. old.

[5] *Bjelinszkij, N. G.* (1811—1848) — híres orosz kritikus és publicista. — 10. old.

[6] *„Hamletjei és Hamletecskéi."* — Célzás Turgénjev novellájára: A csigrii körzet Hamletje. — 10. old.

[7] *Simmel, Georg* (1858—1918) — német idealista filozófus és szociológus; kantiánus. — 11. old.

[8] *„Szubjektivisták."* — Az orosz szubjektivista narodnyikokról van szó: Lavrovról, Michajlovszkijról, M. Karéjevről és másokról. — 11. old.

[9] *„Tanítványok."* — A cenzúra miatt az orosz marxisták „tanítványok"-nak nevezték magukat az orosz legális irodalomban a mult század végén. — 11. old.

[10] *„Folyóiratunk."* — A Tudományos Szemle című orosz folyóiratról van szó, amelyben ez az írás 1898-ban *A. Kirszánov* álnéven első ízben megjelent. — 15. old.

[11] *Akákij Akákijevics* — a kishivatalnok típusa, Gogolj A köpeny c. elbeszélésének főszereplője. — 16. old.

[12] *Lamprecht, Karl* (1856—1915) német polgári történész, többkötetes „Német történelem" szerzője. — 17. old.

[13] *Guizot* (1787—1874), *Mignet* (1796—1884). *Thierry* (1795—1856) restaurációkorabeli (1814—1830) francia polgári történészek. — 20. old.

[14] *Vico* — olasz filozófus és történész a XVIII. század első feléből; *Montesquieu* — francia szociológus ugyanebből a korból; *Herder* — német író a XVIII. század második feléből. Műveikben igyekeztek a történelmi folyamat törvényszerűségét megindokolni és a történelmi események lefolyását a királyok, állam

férfiak és uralkodók akaratától és szándékaitól független valaminek ábrázolni. Vico ezt a törvényszerűséget az államok keletkezésének és elmúlásának egymásrakövetkezésében látta, amelyek állítólag ísteni rendelkezés szerint váltakoznak a történelem körforgásában. Montesquieu és Herder a történelem törvényszerűségét a természeti viszonyoknak, mindenekelőtt pedig az éghajlatnak és a földrajzi környezetnek a társadalomra gyakorolt befolyásából igyekezett megmagyarázni. — 21. old.

[15] *Mably, Gabriel* (1709—1785) — pap, utópista-kommunista. A történelmi változások főokát az uralkodók és kiváló személyiségek tevékenységében látta. — 21. old.

[16] *Thiers* (1797—1877) — reakciós francia államférfi, publicista és történész; a Párizsi Kommün kíméletlen elnyomásának értelmi szerzője. — 22. old.

[17] *Sainte-Beuve* (1804—1869) — francia költő és kritikus, a személyiség tevékenységét a társadalmi viszonyoktól függetlennek tekintette. — 24. old.

[18] *Pompadour, marquise de* (1721—1764) — XV. Lajos francia király kegyencnője; jelentős szerepet játszott Franciaország bel- és külpolitikájában. — 25. old.

[19] *Buturlin, A. B.* (1694—1767) gróf, táborszernagy, az orosz hadsereg főparancsnoka a hétéves háborúban (1756—1762). — 26 old.

[20] *Szuvorov, A. V.* (1730—1800) — híres orosz hadvezér. — 26. old.

[21] *„Thermidori reakció."* — Az a politikai és társadalmi reakció, amely Franciaországban a thermidor 9-i (1794 július 27-i) ellenforradalmi fordulat után bekövetkezett. E fordulat után végetér a kispolgárság diktatúrája, melynek vezérét, Robespierre-t megölték. — 33. old.

[22] *„Thermidor, floréal, prairial, messidor, brumaire* stb." — Így nevezték a hónapokat a forradalmi naptár szerint, melyet a forradalmi Konvent 1793 őszén vezetett be, hogy dokumentálja vele a forradalomnak a katolikus egyházzal való határozott szakítását. — 33. old.

[23] *„Brumaire 18."* — A köztársaság 8. éve brumaire-jének 18-án (1799 november 9-én) hajtotta végre Napoleon Bonaparte tábornok az államcsinyt, melynek útján megszüntette a direktóriumot s felállította a konzulátust, utóbb pedig a császárságot. — 34. old.

[24] *Système de la Nature* („A természet rendszere") — Holbach (1723—1789) francia materialista filozofus főműve. — 40. old.

[25] *Bossuet, Jaques-Bénigne* (1627—1704) — püspök, francia filozófus és író. — 41. old.

KONSZTANTINOV

HALADÓ ESZMÉK SZEREPE A TÁRSADALMI FEJLŐDÉSBEN

Konsztantinov leleplezi a tőkés rendszer «tudósainak» hamis elméleteit és bebizonyítja, hogy csak a haladó tábor, élén a Szovjetunióval, harcol következetesen az emberi haladásért

64 oldal, ára: **2.**— forint

SZIKRA KIADÁS

Az elméleti színvonal emeléséért!

A MARXIZMUS-LENINIZMUS KIS KÖNYVTÁRA

Minden kötete a marxi-lenini elmélet egy-egy főkérdésével ismerteti meg az olvasót

1.	*Lenin*:	Marx Károly és Engels Frigyes — — —	Ft. 2.—
2.	*Engels*:	A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig — — — — — — —	„ 2.—
3.	*Engels*:	Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása — — — — — — —	„ 2.—
4.	*Marx*:	Bérmunka és tőke — — — — — —	„ 2.—
5.	*Marx*:	Bér, ár és haszon — — — — — —	„ 2.—
6.	*Marx-Engels*:	A történelmi materializmusról — — —	„ 2.—
7-8.	*Marx-Engels*:	A kommunista kiáltvány — — — —	„ 4.—
9.	*Plechánov*:	A materialista történelemfelfogásról — —	„ 2.—
10-11.	*Lenin*:	Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? — —	„ 4.—
12.	*Plechánov*:	A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez — — — — — — —	„ 2.—
13.	*Engels*:	A szakszervezetekről — — — — —	„ 2.—
14-15.	*Lenin*:	A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban— — — —	„ 4.—
16-17.	*Sztálin*:	A leninizmus alapjai — — — — —	„ 4.—
18.	*Sztálin*:	A dialektikus és a történelmi materializmusról	„ 2.—
19-20.	*Lenin*:	„Baloldaliság"— a kommunizmus gyermekbetegsége — — — — — — — —	„ 4.—
21-23.	*Marx*:	Osztályharcok Franciaországban 1848-1850-ig	„ 6.—
24-25.	*Lenin*:	Állam és forradalom — — — — —	„ 4.—
26-27.	*Lenin*:	Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka — — — — — —	„ 4.—
28-29.	*Lenin*:	A proletárforradalom és a renegát Kautsky	„ 4.—
30-32.	*Lenin*:	Mi a teendő? — — — — — — —	„ 6.—
33-35.	*Lenin*:	Egy lépés előre, két lépés hátra — — —	„ 6.—
36	*Sztálin*:	Leninről — — — — — — —	„ 2.—
37.	*Sztálin*:	Marxizmus és nemzeti kérdés — — —	„ 2.—
38.	*Lenin*:	A nemzetek önrendelkezési jogáról — —	„ 2.—
39.	*Sztálin*:	A leninizmus kérdéseihez — — — —	„ 2.—

SZIKRA KIADÁS